

BULUDXAN XƏLİLOV

**DİLİN
MÖCÜZƏLİ
İMKANLARI**

BAKI-2019

Elmi redaktor: **İsmayıl Məmmədli,**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: **Mahirə Hüseynova,**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Sərdar Zeynal,
filologiya üzrə elmlər doktoru

Cəlal Allahverdiyev,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Buludxan Əziz oğlu Xəlilov. “Dilin möcüzəli imkanları”
Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2019, 176 səh.

Kitabda dilin tükənməyən bir möcüzə olduğu öz təsdiqini və izahını tapır. Dil quruculuğu prosesinin diqqəti cəlb edən tərəfləri təhlil olunur. Azərbaycan dilinin fərdlər arasında birlik yaratmaq imkanları diqqətə çatdırılır. Vətənə, dilə aşıqlıyın sevgidən başlanmasına, Azərbaycan dilinin könül, ürək və aşıqların dili kimi hər bir azərbaycanlının həyatında oynadığı rola xüsusi yer ayrılır. Kitabda Azərbaycan dilinin izdivac, ixrac və idxal imkanları təbii bir prosesin nəticəsi kimi dil faktları əsasında araşdırılır. Dilin praktik və mövcud imkanları xüsusi olaraq tədqiqat obyektinə çevrilir.

İSBN 978-9952-524-49-9

© B.Xəlilov, 2019

I. Dilin möcüzəsi

1.1. Dil – Azərbaycan dili tükənməyən bir möcüzədir...

Azərbaycan dilində hər kəlməni, sözü sevmək, onun mənasını və mənalarını duymaq, hətta mövcud olma tarixinə baş vurmaq kəlmələrə, sözlərə olan sevgidir. Kəlmələrə, sözlərə olan sevgi bütövlükdə doğma ana dilinə – Azərbaycan dilinə olan sevgidir. Dünyada hər bir şeyin tarixi vardır: yaranma, mövcudolma, lap elə məhv olub sıradan çıxma tarixi. Bu mənada kəlmələrin, sözlərin də tarixi vardır. Onlar ata-babalarımız, ana-nənələrımız tərəfindən istifadə olunub, sevgi dolu hisslərlə qorunub, bugünkü günümüzə gəlib çatıb, millətin gələcək nəsillərə çatdıracaq ən böyük dəyərinə və mirasına çevrilibdir. Odur ki, sözləri, kəlmələri və onların mənsub olduğu dili sevmək vacibdir. Bu sevginin ocağını ulularımız söz yarandığı gündən çatıblar, qalayıblar. Həmin ocağın istisi nəsillərin əlaqəsini, insanların münasibətini tənzimləyib, tükənməyən bir möcüzəyə çevrilibdir.

Dil – Azərbaycan dili tükənməyən bir möcüzədir. Bu möcüzə hər an, hər saat, hər gün bizimlədir. O bizim hər birimizin köməyinə çatır, hər birimizin xidmətindədir. Heç kəs ondan doymur, bezmir, əksinə hər dəfə ondan istifadə etməklə yenilənir, təzələnir, əhval-ruhiyyəsi dəyişir, həyat eşqi artır, inam və ümidi güclənir. Bunların hamısını dil, daha doğrusu, dilin möcüzəsi yaradır. İnsan ömrü boyu danışdığı doğma ana dilindən – Azərbaycan dilindən öyrənməli

olur, ancaq hər şeyi öyrənib qurtara bilmir. İnsan ömrü boyu doğma ana dilindən – Azərbaycan dilindən, bu dildəki sözlərdən, kəlmələrdən saysız-hesabsız dərəcədə istifadə edir, ancaq həmin sözlər, kəlmələr onu yormur. İnsan yaşamaqdan doymadığı kimi, doğma ana dilində – Azərbaycan dilində danışmaqdan, yazmaqdan da doymur. Məhz möcüzə budur. Buna doğma ana dilinin – Azərbaycan dilinin möcüzəsi demək olar. Dünyadakı heç bir möcüzə ilə bunu müqayisə etmək olmaz. Digər möcüzələr zamanın, dövrün çərçivəsindən çıxdıqda öz möcüzəliliyini itirir. Ancaq dilin möcüzəsi elə bir möcüzədir ki, o bütün dövrlərə və zamanlara aiddir. O bütün dövrlərin və zamanların möcüzəsidir. Allahın yaratdığı insanın özü möcüzə olsa da, o, dünyanın əşrəfi olsa da, yaşamaq, yaratmaq, əlaqə qurmaq üçün dil adlı möcüzəyə borcludur. Ona görə də insan dil adlı möcüzəni sevməlidir. İnsan keçmişinə hörmət edirsə və gələcəyini istəyirsə, dil adlı möcüzəni sevməlidir. Dilə olan sevgi deyəndə türk ədəbiyyat tarixçisi, böyük düşüncə adamı Nihad Sami Banarlının “Türk dilini seviniz! Çünki türklərin ən azı keçmişləri qədər böyük gələcəyi olacaqdır” fikri yada düşür. [2, 11] Bu fikirdən qaynaqlanaraq biz də bu həqiqəti söyləyirik: Azərbaycan dilini sevin! Ona görə ki, azərbaycanlıların ən azı keçmişləri qədər böyük gələcəyi olacaqdır.

Dilin möcüzəli tərəflərindən biri onun dövlətin atributlarından biri kimi işlənməsidir. Azərbaycan dili öz möcüzəsini ilk növbədə dövlət dili kimi yaşatmasında tapıbdır. Azərbaycan dövləti həm də ona gö-

rə qüdrətlidir ki, onun dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan dilinin tarixinin qədimliyi öz yerində, bu dil vasitəsilə zəngin ədəbiyyat, mədəniyyət formalaşmışdır. Heç zaman ölməyən ədəbiyyat, mədəniyyət öz təqdimatını, təsdiqini Azərbaycan dili vasitəsilə tapmışdır. Ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz isə dünyaya açılan və açılacaq qapıların açarıdır. Bir sözlə, həm də o dövlət güclüdür ki, onun dövlət dilində zəngin ədəbiyyatı, mədəniyyəti vardır. Ən qüvvətli dövlət hansıdır? sualı meydana çıxarsa, burada ən dürüst cavablardan biri belə ola bilər: Ədəbiyyatı, mədəniyyəti güclü olan dövlət güclüdür. Elə buradaca Türkiyənin Tənzimat dövründə Xarici İşlər Naziri Keçəcizadə Fuad Paşanın Avropa diplomatlarının toplantısındakı verilən bir suala cavabını xatırlamaq yerinə düşər. Hadisə Rusiya çarı Nikolayın və Türkiyə sultanı Sultan Əzizin dövrünə təsadüf edir. Avropa diplomatlarının toplantısında ortaya belə bir sual atılır: Zamanımızın ən qüvvətli dövləti hansıdır? Bu suala Türkiyənin Xarici İşlər Naziri Keçəcizadə Fuad Paşa tərəddüd etmədən belə cavab verir: “Osmanlı İmperatorluğu!..” [2, 11] Bu vaxt ondan soruşurlar: “Necə olur?!..” [2, 12] O cavab verir ki, siz xaricdən, biz daxildən var qüvvəmizlə yıxmağa çalışdığımız halda, o hələ də ayaqda durur. [2, 12] Belə hesab olunur ki, Fuad Paşa çox usta və zərif bir diplomat olduğu üçün “Dövləti biz içəridən yıxırıq!” demişdir. [2, 12] Yəni o, “Dövləti biz içəridən yıxırıq!” cümləsi ilə fikrini açıq şəkildə bəyan etməmişdir. Əslində o, usta və zərif diplomat olaraq belə demək istəmişdir: “Siz

həm xaricdən, həm də daxildən yıxırsınız!” [2, 12] Bu məqamı xatırlamaqda məqsədimiz ondan ibarətdir ki, tarixboyu Azərbaycanı xaricdən və daxildən yıxmaq istəyənlər az olmayıbdır. Ancaq onların niyyətləri baş tutmayıbdır. Bu niyyətlərin baş tutmaması səbəblərindən biri də onların zəngin Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə qarşılaşmalarından ibarət olub. Bu qarşılaşma zamanı Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin pis niyyətlərə qarşı müqaviməti bizə uğur və müvəffəqiyyət gətiribdir. Bizə bu uğuru və müvəffəqiyyəti qazandıran ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz Azərbaycan dilinin möcüzəsi ilə formalaşmış ədəbiyyatımız və mədəniyyətimizdir.

Torpağa, yurda, millətə sevgi ilk növbədə Azərbaycan dilinin özündədir və bu dilin özündən qaynaqlanır. Bu dil Azərbaycanda yaşayan etnik qrupları da – ləzgiləri, talışları, tatları, kürdləri və digərlərini də vətənə, yurda, millətə sevgi üzərində tərbiyə edir və edəcəkdir.

Azərbaycanda yaşayan etnik qrupların hər biri anlayıbdır ki, onların hər birinin vətəni Azərbaycandır. Onlar anlayıblar ki, bizim bütün uğurlarımız da, uğursuzluqlarımız da hər birimizə aiddir, hər birimizin qazancımızdır. Bax bu anlamın yaranmasında Azərbaycan dili ünsiyyət dili olmaqla çox önəmli rol oynayıb və həmişə də önəmli rolunu oynayacaqdır. Bax budur Azərbaycan dilinin möcüzəsi. Bu dilin möcüzəsi Azərbaycanda yaşayan bütün etnik qrupları bir amal, bir məqsəd, bir məram ətrafında birləşdirir.

Müstəqil Azərbaycan Dövləti yarandıqdan sonra Azərbaycanda yaşayan etnik qrupları qızıışdıran, onları azad, müstəqil olmağa çağıran qüvvələr az mı oldu? Onları çaşdırmaq istəyən, onlara xaricdən və daxildən dəstək olmaq istəyən qüvvələr az mı oldu? Ancaq Azərbaycanda yaşayan etnik qruplar anladılar ki, bu vətən həm də onlarındır. Onlar anladılar ki, bu vətən həm də bütün problemləri ilə onlara arxalanır. Anladılar ki, bu vətəndə pis niyyətli xarici və daxili qüvvələrin yaratdıqları problemlər onları da əsir-yesir edəcəkdir. Ona görə də onlar azadlıq, müstəqillik deyəndə bunu Azərbaycan adlı vətəndə axtardılar, Azərbaycan adlı vətəndə tapdılar. Və burada yenə də Azərbaycan dilinin möcüzəsi böyük rol oynadı. Etnik qruplar Azərbaycan dilindən ünsiyyət dili kimi istifadə etdilər, onlar bu dil vasitəsilə birliyə cəlb olundular, bu dil vasitəsilə Azərbaycan adlı vətəndə bu vətənin problemləri ətrafında birləşdilər. Azərbaycan dili öz möcüzəsi ilə ideoloji işini görə bildi. Bu da çox uğurlu bir nəticə verdi. Bu gün Azərbaycan dili Azərbaycanda yaşayan bütün etnik qrupları birləşdirən bir möcüzədir. Biz Azərbaycandakı monolit birliyə görə həm də Azərbaycan dilinə və onun möcüzəsinə borcluyuq. Deməli, Azərbaycan dilinin möcüzəsi pis niyyətli xarici, daxili qüvvələrin ayaq açmasına, ziyanlı iş görməsinə heç zaman imkan verməmiş və verməyəcəkdir.

1.2. Dilə, dil quruculuğuna qarşı diplomatiya...

Dilin möcüzəsini, ideoloji istiqamətdə gördüyü uğurlu işləri Avropa diplomatiyası yaxşı bilir. Ona görə də hansısa bir dilin beynəlxalq dil statusunu alması əhəmiyyətli bir iş kimi Avropa diplomatiyasının maraq dairəsindədir. Bu statusun imkanlarından həmişə istifadə olunub, gələcəkdə də belə olacaqdır. Yeri gəlmişkən türk dilinin beynəlxalq dil statusunu almasına Avropa diplomatiyası imkan vermir və yaxın gələcəkdə də bu imkanı yaratmayacaqdır. Avropa diplomatiyası çalışır ki, elm, təhsil, siyasət, maliyyə və s. dili kimi üzdə olan Avropa dövlətlərinin və onların dillərinin nüfuzunu qoruyub saxlasın. Onların marağında olmayan dillərin elm, təhsil, siyasət, maliyyə dili kimi formalaşmasına hər cür əngəllər törədirlər. Axı elm, təhsil, siyasət, maliyyə və s. dili olmaq təkcə dilin nüfuzu deyil, həm də həmin dilin gəlir, qazanc gətirdiyi bir məsələdir. Bu elə bir ciddi siyasətdir ki, onun arxasında olan maddi maraq elmə, təhsilə, siyasətə, maliyyəyə və s.-yə qoyulan xərci bir yerə toplayır, bir ünvan aparır, nəticədə həmin ünvan, həmin yer maddi cəhətdən, iqtisadi cəhətdən güclü olur. Maddi və iqtisadi güc isə bir çox problemləri həll edir. Bugünkü dünyanın mənzərəsində bunu görməmək mümkün deyildir. Kürələşən dünyada beynəlxalq dillərdən təhsil, elm, siyasət, maliyyə və s. dili kimi istifadə edən Avropa diplomatiyası nə

etdiyini çox yaxşı bilir. Dünyanın gücünün hansı tərəfdə olmasını həm də bu yolla tənzimləyir. Təbii ki, belə bir proses beynəlxalq dillərin öz aralarında olan rəqabəti də gücləndirir. Daha çox əziyyəti isə beynəlxalq statusu olmayan dillər çəkir. Beynəlxalq statusu olmayan dillər konkret ərazilərdə, konkret sərhədlər çərçivəsində elm, təhsil, siyasət, səhiyyə, maliyyə və s. dili kimi fəaliyyət göstərirlər. Azərbaycan dili də bu qəbildən olan dildir. O, elm, təhsil, siyasət, səhiyyə, maliyyə və s. dili kimi Azərbaycan Respublikasında işlənir. Ancaq beynəlxalq dillər rəqabət prosesində çalışırlar ki, dillərin bu imkanına da nüfuz etsinlər. Və bəzən bu nüfuzu da edirlər. Dünyanın müxtəlif ölkələrində beynəlxalq dillərdə olan məktəbəqədər müəssisələrin, orta məktəblərin, ali məktəblərin olması bir faktdır. Belə məktəblər vasitəsilə beynəlxalq dillər də, Avropa diplomatiyası da öz işini görür. Odur ki, kürələşən dünyanın belə bir mənzərəsində Azərbaycan dilinin də elm, təhsil, siyasət, səhiyyə, maliyyə və s. dili kimi qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi olduqca aktualdır. Bu mənada hər bir dilə xidmət etmək müqəddəs missiya kimi diqqəti cəlb edir. Burada beynəlxalq dilin də, beynəlxalq olmayan dilin də xidmətə ehtiyacı var. Ancaq beynəlxalq olmayan dillərin xidmətə ehtiyacı daha böyükdür. Onlar beynəlxalq dillər tərəfindən hədəf kimi görünür, hədəfə götürülür. Ona görə də beynəlxalq dillər də, Avropa diplomatiyası da beynəlxalq olmayan dillərin nüfuzunu aşağılamaq üçün bütün imkanlarından istifadə edir. Hətta onlardakı dil

quruculuğu prosesinə də maneçilik göstərir. Beynəlxalq dillər və Avropa diplomatiyası apardıqları siyasətlə yanaşı, kütləvi informasiya vasitələrinin də imkanlarından lazımi səviyyədə istifadə edir. Çalışır ki, beynəlxalq olmayan dilləri nüfuzdan salsınlar. Bunun üçün isə, bir daha qeyd edək ki, beynəlxalq olmayan dillərin dil quruculuğu prosesinə birbaşa və dolayısı yolla müdaxilə edirlər. Belə bir müdaxilənin qarşısını almaq yolunda ilkin tədbirlər sırasında dili doğma balalarımıza sevgi dolu hisslərlə öyrətmək ən böyük xidmətlərdən biri sayılmalıdır. Azərbaycan Respublikasının hər bir uşağına (millətindən asılı olmayaraq) millətimizin yaratdığı və yaşatdığı Azərbaycan dilini, onun bütün gözəlliklərini, incəliklərini öyrətmək qiymətli bir xidmət kimi qəbul olunmalıdır. Bu qiymətli xidməti həyata keçirənlərdən birincisi dil müəllimləridir. Dil müəllimləri, yəni dili öyrədən müəllimləri dili duya-duya, anlaya-anlaya, dilin taleyini düşünə-düşünə öz müqəddəs işlərini görməlidirlər. Bu proses onlar tərəfindən nə qədər düzgün həyata keçirilərsə, bir o qədər də qarşı tərəf, yəni dili öyrənən tərəf öyrəndiyi dilə duyumlu, anlayışlı və düşündürücü yanaşa bilər. Öyrədən və öyrənən tərəfin məsuliyyəti dilin sehrini, möcüzəsini açmaq üzərində qurulmalıdır. Dilin sehrini, möcüzəsini açmaq üçün dili sevməkdən başlamaq lazımdır. Dili öyrədən də, dili öyrənən də dili sevməlidir. Dili öyrədən tək-cə dil və ədəbiyyat müəllimləri olmamalıdır. Düzdür, dili öyrətmək dil və ədəbiyyat müəllimlərinin birbaşa vəzifəsidir. Ancaq dili hansı fənni tədris etməsindən asılı olmayaraq

hər bir müəllim öyrətməlidir. Fizika, riyaziyyat, tarix, coğrafiya, kimya, biologiya və s. fənləri tədris edən müəllimlər öz fənlərinə aid bilgiləri dilin imkanlarından istifadə edərək öyrədirlər. Odur ki, onlar öyrətmə prosesində dilin bütün məna incəliklərinə riayət etməklə fənlərinə aid bilgiləri daha asan öyrədə bilirlər. Bu baxımdan hər bir fənn müəllimi doğma ana dilini mükəmməl bilməli, ana dilinin bütün zənginliklərini, imkanlarını ifadə etməyi bacarmalıdır. Bundan başqa, doğma ana dilini öyrətməkdə ailədəki babanın, nənənin, atanın, ananın, böyük qardaşın, bacının da görəcəyi işlər az deyil. Onlar da bu işə müqəddəs bir iş kimi yanaşmalı, sevgi və məhəbbətlə bağlanmalıdırlar. Uşaqlara layla çalmaqdan başlamış nağıl söyləməyə qədər olan bütün işlər ailədə dilin incəliklərini, gözəlliklərini mənimsətməkdə zövqlü və müqəddəs amal olmalıdır. Dili öyrətmək dil və ədəbiyyat müəllimləri ilə yanaşı, digər fənn müəllimlərinin, eləcə də ailənin müqəddəs işi olarsa, onda təməlin, bünövrənin möhkəmliyini heç nə sarsıda bilməz. Belə olan təqdirdə, beynəlxalq dillərin və Avropa diplomatiyasının dil sahəsində apardığı məqsədli siyasətin beynəlxalq statusu olmayan dillərə təsiri narahatlıq yaratmaz. Həm də beynəlxalq dillərin və Avropa diplomatiyasının beynəlxalq statusu olmayan dillərin dil quruculuğu prosesinə təsiri fayda verməz. Dil quruculuğu prosesi dil daşıyıcılarının özü bilmədən beynəlxalq dillərin və Avropa diplomatiyasının rəqabəti ilə qarşılaşır. Bu proses tarixən olmuş, indi də hər gün, hər ay, hər il davam etməkdə-

dir. Bu, yerüzündə, kürələşən dünyada təhlükəli bir proses kimi davam etməkdədir. Dillərin təhlükəyə sürüklənmə prosesinin tarixi siyasətin tarixi ilə yaşıdır. Təsadüfi deyil ki, bu prosesi anlayanlar, təhlil edənlər həmişə olub və olacaqdır. Bu mənada 1933-cü ildə Türkiyədə “dil inqilabı” başlayan zaman bir türk diplomatı digər bir ingilis diplomatı ilə Avropada qarşılaşır. İngilis diplomatı türk diplomatına Türkiyədəki “dil inqilabı” ilə bağlı deyir: “Aman, diqqətli olun, Moskva bu işə əl atacaqdır!..” [2, 13-14] İngilis diplomatı onu da deyir ki, millətlər bir-birinin iç aləmlərində gizli işlər törədirlər. Bir-birini içəridən, daxildən vurmaq üçün müxtəlif fürsətlərdən istifadə edirlər. Və fürsətdən istifadənin yollarını da yaxşı bilirlər. Elə bununla bağlıdır ki, ingilis ədibi Corc Oruell “1984” adlı romanını yazdı. [1, 34-319] Bu romanda millətlərin dillərini yıxmaq, nəticədə millətləri kütlə halına salmaq istəyində olanların hədəflərindən bəhs olunur. Totalitar rejimin maraq və mənafeyinə uyğun olan bir çox məsələlərlə yanaşı, yeni dil yaratmaq məsələsi də bədii təhlilini tapır. İnsanın bir şəxsiyyət kimi yetişməsində keçmişin, o cümlədən dilin rolunu inkar etmək olmur. Odur ki, bu romanda keçmiş insanın əlindən almaq, onu dəyişdirməklə hərəkətə gətirmək, ona aid faktları dəyişdirmək və yeniləri ilə əvəz etmək totalitar rejimin mühüm vəzifələrindən biri kimi verilir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün totalitar rejim dilin özünü dəyişmək və yeni dil yaratmaq məsələsinə önəm vermişdir. Məhz dili dəyişmək, yeni dil yaratmaq məsə-

ləsi totalitar rejim üçün ona görə maraq kəsb etmişdir ki, dil vasitəsilə insanlar həm də keçmişlə təmasa girirlər. Keçmişlə təmasa, əlaqəyə girmənin qarşısını almaq üçün, təbii ki, dili dəyişmək, yeni dil yaratmaq totalitar rejimin marağına və mənafeyinə uyğun olmuşdur. Bu mənada C.Oruell məsələni “1984” adlı romanında elə-belə qoymamışdı. O, Sovetlər Birliyində həyata keçirilən dil siyasətinə və bunun nəticəsində yaranan dəyişikliklərə əsaslanaraq romanda totalitar rejimin iç üzünü açdı. C.Oruell çalışmışdır ki, sovet totalitar rejimində həyata keçirilən dil siyasətini üzə çıxarsın. Bu siyasətin həyata keçirilməsində əsas məqsədlərdən birinin cəmiyyəti idarəetmək baxımından yarandığını açmağa çalışsın. Odur ki, C.Oruell totalitarizmin dil siyasəti sahəsində yaratdığı dəyişikliklərin nə demək olduğunu anlatmağa cəhd edir. [4, 286-293] O istəyir ki, anlatsın: totalitar rejim dilin insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmasını istəmir, dilin cəmiyyət üzvlərini bir-birindən təcrid etməsinə çalışır. Totalitar rejim keçmiş, bu günü təhlil etmək, gələcək barədə proqnoz vermək idrakını insanların əlindən almaq istəyir. Ona görə də bunu insanların əlindən almaq üçün dilin əsas funksiyasını dəyişdirmək istəyirlər. Axı dil olmasa, insanlar keçmişlə, bu günlə müqayisəni yarada bilməz, gələcək barədə fikir yürütmək çətin olar. Dil vasitəsilə idrak prosesi həyata keçirilir. Bu mənada totalitar rejim üçün idrakın, düşüncənin qeyri-mümkünlüyünü həyata keçirmək üçün dili dəyişmək, dili dağıtmaq ən mühüm məqsədlərdən, vəzifələrdən biri hesab edilir. Totalitar

rejim yaddaşsızlıq yaratmağa nail olmaq üçün dili dağıtmağı dil siyasətinin əsas komponenti sayır.

C.Oruellinin dil siyasəti ilə bağlı fikirləri Sovetlər Birliyində həyata keçirilən dil siyasətinə əsaslanırdı. Stalinin və Hitlerin siyasətinin maraq dairəsi göstərilirdi. Stalinin siyasətini sosializmin, Hitlerin siyasətini faşizmin təntənəsi kimi qeyd edirdi. [4, 288] Bunların totalitar cəmiyyətlərdə dil siyasəti ilə əlaqəli olduğunu demək istəyirdi. Totalitar rejimlər yaddaşsızlığı yaratmaq üçün, insanlar arasında olan əlaqəni qırmaq üçün kütləvi şəkildə məhv etməyə, sürgün etməyə üstünlük verirdi. Bunu Stalin və Hitler rejimində görməmək mümkün deyildir.

C.Oruell 1930-1940-cı illərdə ingilis dilinin özündə də deqradasiya prosesinin getdiyini qeyd edir. 1934-cü ildə Britaniya Ortologiya İnstitutunun çap etdirdiyi “System of Basic English” lüğətində 850 sözün özünə yer almasını dil siyasəti sahəsindəki böhran kimi xarakterizə edir. [4, 288] Ona görə ki, ingilis dilinin əsas lüğət tərkibinin 850 sözdən ibarət olması qeyri-obyektiv yanaşmadan başqa bir şey deyildir.

“1984” adlı romanda müəllifin hansı ideyadan çıxış etməsi də maraqlıdır. İdeya ondan ibarətdir ki, dil siyasəti prosesində yeni yaranmış dillərin əsas məqsədi totalitar rejimin mövqeyini, fəaliyyətini təmin etməkdən ibarət olmuşdur. Digər ideyaların silinib atılması, totalitar rejimin qəbul etdiyi ideyanın vacib sayılması və buna nail olmaq üçün dildəki sözlərin mənalarının cəmiyyəti idarə edən təbəqə üçün nəzərdə tutulması əsas hədəf kimi götürülmüşdür.

Hamı birmənalı düşünməlidir, hər sözün bir mənası olmalıdır və bunların hamısı da cəmiyyəti idarə edənlərə uyğunlaşmalıdır. Son dərəcə bəsit olan bu düşüncə fərdi fikrin və dilin zənginliklərini məhv etmək, fərdi fikrin və dilin imkanlarını məhdudlaşdırmaqdır.

C.Oruell yeni dil konsepsiyasının yaranması ilə bağlı ideyanı irəli sürərkən Kommunist Partiyasının SSRİ-nin yaranmasında həyata keçirdiyi siyasəti nəzərdə tuturdu. Bu siyasətin mahiyyəti belə idi ki, savadsızlıq kütləvi şəkildə ləğv olunmalıdır. Ancaq savadsızlığın kütləvi şəkildə ləğv olunması dedikdə, heç də xalq kütləsini dünya mədəniyyətinin zənginlikləri ilə tanış etmək məqsədi hədəf kimi götürülməmiş və məqsəd kimi nəzərdə tutulmamışdır. Xalq kütləsinin kütləvi şəkildə savadsızlığının ləğvi dedikdə xalq kütləsinin hakim ideologiyanın təsiri altına salınması, xalq kütləsinin hakim ideologiyanın quluna çevrilməsi əsas məqsəd kimi götürülürdü. Savadsızlığın ləğvi bəsit, primitiv dünyagörüşlü, eyni zamanda birqaydada düşünən insanların formalaşmasına xidmət edirdi. Bununla da yeni dil siyasəti düşüncənin, dünyagörüşün məhdudlaşması məqsədi güdürdü.

Sözlər, kəlmələr hər hansı bir predmeti, hadisəni bildirir, izah edir. Sözlər, kəlmələr bu cür lüğəvi mənadan başqa, digər sözlərlə əlaqəyə girməyə, bununla da müəyyən hadisələri, əşyaları, predmetləri izah etməyə, şərh etməyə can atır. Ancaq totalitar cəmiyyətlərdə həyata keçirilən yeni dil siyasətinin məqsədi sözləri, kəlmələri bir predmetə, bir hadisəyə bağlamaqdır. Bu işə insanlarda mübarizlik, fərqli düşünmək hisslərini öldürmək idi.

Yeni dil siyasətində lüğət tərkibini məhdudlaşdırmaq, sadələşdirmək totalitar rejimin məqsədinə xidmət edirdi. Bu mənada “1984” adlı romanda yeni dil konsepsiyasının məqsədi “A”, “B”, “C” lüğətləri vasitəsi ilə daha da açıqlanır. [4, 290-293] “A” lüğətində gündəlik həyatımızda istifadə etdiyimiz sözlər (geyim, məişət, gəzinti və s.-lə bağlı sözlər) əhatə olunurdu. [4, 290-291] Bu lüğətdə olan sözlər az səs tərkibinə malik olmalı, bir anlayışı ifadə etməlidir. Belə olduğuna görə, “A” lüğətində olan sözlər fəlsəfi düşüncələrə, ədəbi-bədii məqsədlərə cavab vermirdi. Ona görə də “B” lüğəti ədəbi-bədii, fəlsəfi, siyasi məqsədlərə xidmət edirdi. “B” lüğətində olan sözlər qısa, lakonik, aydın sözlər idi. Bu sözlərdən istifadə edənlər siyasi mövqe tutmağa məcbur olurdular. [4, 292-293]

“B” lüğətinə daxil olan sözlər mürəkkəb sözlərdən ibarət olmalıydı. Həmin mürəkkəb sözlər sadə sözlərin birləşməsindən yaranmalıydı. Onların tələffüzü isə asan və rahat olmalıydı.

“C” lüğəti ancaq elmi və texniki terminlərdən qurulurdu. Buradakı sözlərin mənası da totalitar rejimə uyğun gəlməyən mənalardan təmizlənməli idi. [4, 293]

C.Oruell qeyd edir ki, lüğət tərkibi belə olan yeni dilin qrammatikası da normal dilin qrammatikasından fərqlənməlidir. Ona görə ki, bəsit, sadə lüğət tərkibi dilin qrammatikasına da, qrammatik quruluşuna da öz təsirini göstərir.

C.Oruellinin yeni dil konsepsiyasında lüğət tərkibi linqvistik-məntiqi cəhətdən deyil, sosio-mədə-

ni cəhətdən müəyyənləşir. Bu da totalitar rejimləri birləşdirən ümumi cəhətlərdir.

C.Oruellinin “1984” adlı romanında Mühəribə – Sülhdür, Azadlıq – Kələlikdir, Cəhalət – Qüvvədir şüarında dillə bağlı olan məqamların şərhinə ehtiyac vardır. Dil üçün niyə Cəhalət – Qüvvədir? Ona görə ki, Neolit dövrünün sonundan başlayaraq dünyada üç növ – Ali, Orta və Aşağı növ insanlar olmuşdur. Bu növ insanlar arasında dəyişmələr getmişdir. “Onlar öz aralarında dəfələrlə yenidən bölünmüşdülər, say-sız-hesabsız fərqli adlarla dünyaya gəlmişdilər, əsrdən-əsrə sayları arasındakı nisbət, habelə qarşılıqlı münasibətləri dəyişmişdi. Lakin mahiyyət etibarilə cəmiyyətin göstərdiyimiz düzəni heç bir təbəddülata uğramamışdı. Hətta ən cəhanşümul sarsıntılardan, ən qarşısıalınmaz dəyişikliklərdən sonra da hara atılmasından asılı olmayaraq, quruluş–haciyətməz oynacağı kimi öz əvvəlki vəziyyətinə qayıtmışdı.

Adıçəkilən qrupların məqsədləri tamamilə fərqlidir...” [1, 207] Dünyaya gələn insanların hansı növdə olması (Ali, Orta və Aşağı) cəmiyyətin düzəninə təsir göstərə bilər. Təbii ki, Ali növdə olanlar cəmiyyətin inkişafına daha yüksək səviyyədə, Orta növdə olanlar bununla müqayisədə nisbətən az, Aşağı növdə olanlar isə daha az təsir göstərirlər. Bu nisbət cəmiyyətin idarə olunmasında da, insanların bir-birinə münasibətində də özünü göstərir. Həm idarə olunmada, həm də münasibətdə dilin oynadığı rolu inkar etmək mümkün deyildir. Ona görə də Ali növdə olanlar Orta növdə olanlardan, Orta növdə olanlar isə Aşağı növ-

də olanlardan dil düşüncəsi baxımından fərqlənirlər. Dil düşüncəsi və dil düşüncəsizliyi ifadələri də buradan qaynaqlanır. Heç zaman Aşağı növdə olanlar dil düşüncəsinə mükəmməl yiyələnmə bilmirlər, onlar dil qaydalarını pozurlar, dil düşüncəsizliyinə xidmət edirlər. Bütün cəmiyyətlərdə, bütün dövlətlərdə belələri var və həmişə də olacaqdır. Dil düşüncəsi zəif olanlar, dil düşüncəsizliyinə xidmət edənlər dilin özündə bir cəhalət yaradırlar və həmin cəhalət dilin ziyanına olan bir qüvvəyə çevrilir. Bu mənada “1984” adlı romanda olduğu kimi Cəhalət – Qüvvədir şüarının fəlsəfi mahiyyəti ilə razılaşmalı oluruq. Dünyanın bütün dillərində Cəhalət – Qüvvədir şüarının fəlsəfi mahiyyətinə xidmət edən insanlar var və bunun qaşısını almaq mümkün deyil. Ona görə ki, dünyaya həmişə Ali, Orta, Aşağı növdə olan insanlar gəlir və onların hər biri də öz növünün təbiətinə uyğun olaraq həm cəmiyyətə, həm dövlətə, həm bir-birinə, həm də dilə xidmət edirlər. Dilə xidmət dedikdə dildən istifadə etməkdən başlamış onun zənginləşməsinə qədər görülmüş bütün işlər nəzərdə tutulur.

Ali, Orta, Aşağı növ insanların məqsədləri niyyətləri fərqli olduğundan onlar üçün fəvqəldil və dil məsələsi də məqsədlərinə və niyyətlərinə uyğun qurulur. Bunu başa düşmək üçün “1984” adlı romandakı bu bədii parçanı başa düşmək zərurəti yaranır: “Bu üç qrupun məqsədləri tamamilə fərqlidir. Ali təbəqənin niyyəti ucaldığı mərtəbədə qalmaqdır. Orta təbəqə yerini Ali təbəqə ilə dəyişmək istəyir. Aşağı təbəqəyə gəldikdə isə o, daim ağır zəhmət altında əzildi-

yindən təsadüfdən-təsadüfə gündəlik həyatın hüdudlarından kənara baxmaq imkanı əldə edir və müəyyən məqsəd ətrafında birləşməyi bacaranda bütün ayrı seçkiliklərin aradan qaldırıldığı, hamının bərabər olduğu cəmiyyət haqqında düşünür. Beləliklə, tarix boyu əsas cizgiləri həmişə eyniyyət təşkil edən mübarizə dönə-dönə təkrarlanır”. [1, 223]

Dil üçün niyə Müharibə - Sülhdür? “1984” adlı romandakı bir məqama diqqət yetirək, sonra bu sualın açımına keçək. Romanda yazılır: “Dünyanın üç fəvqəldövlətə bölünməsi hələ XIX əsrin ortalarına doğru sezi-lən və zamanla gerçəkləşən hadisə idi. Rusiya Avropanı, Birləşmiş Ştatlar isə Britaniya İmperiyasını öz daxilində əritdikdən sonra fəvqəldövlətlərin ikisi – Avrasiya və Okeaniya yaranmış oldu. Üçüncü fəvqəldövlət – İstasiya isə yalnız aradan xaoslu müharibələrlə dolu on il keçəndən sonra vahid ölkə kimi meydana çıxıb bildi. Bu üç fəvqəldövlət arasındakı sərhədlər bəzi yerlərdə hələ də mübahisəlidir, bəzi yerlərdə hər b Allahın istəyinə uyğun olaraq dəyişir. Lakin ümumilikdə onlar təbii coğrafi sərhədlərə uyğun gəlir” [1, 208] Təkcə dünya fəvqəldövlətə, yaxud da fəvqəldövlətlərə bölünmür, həm də dünyanın dilləri fəvqəldil və fəvqəldillərə bölünür. Fəvqəldövlətlər arasında isti və soyuq müharibələr getdiyi kimi, fəvqəldillər arasında da müharibələr gedir. Onlardan biri digərini üstələmək istəyir. Fəvqəldillərdən biri digəri ilə müqayisədə işlənmə coğrafiyasını genişləndirməyə çalışır. Ancaq fəvqəldillər arasındakı bu müharibələrin olmasına baxmayaraq, onların hər birinin öz işlənmə coğrafiyası var. Dünyanın coğrafi sərhəd-

lərini, daha doğrusu, fəvqəldövlətlərin sərhədini dəyişmək çətin olduğu kimi, fəvqəldillərin işlənmə coğrafiyasını da dəyişmək çətinidir. Ona görə də həmişə fəvqəldövlətlərin arasında və fəvqəldillərin arasında mübarizə getsə də, nələrin baş verəcəyi haqqında qəti fikir söyləmək mümkün deyildir. Ancaq fakt ondan ibarətdir ki, fəvqəldövlətlərin də, fəvqəldillərin də arasında gedən uzun mübarizəyə baxmayaraq, mövcud coğrafi sərhədlərin dəyişməzliyi, demək olar ki, öz yerində qalır. Yenə də “1984” adlı romana müraciət edək. Romanda yazılır: “Avrasiya Portuqaliyadan tutmuş Bering boğazına qədər Avropanın bütün şimal hissəsini və Asiya torpaqlarını əhatə edir. Okeaniya Amerika, Britaniya da daxil olmaqla Atlantik adaları, Avstralaziya və Afrikanın cənubundan ibarətdir. Müqayisə baxımından fəvqəldövlətlərin ən kiçiyi sayılan, qərb sərhədləri hələ tam müəyyənləşməyən İstasiyaya Çin və ondan cənubdakı ölkələr, Yapon adaları, Mancuriya, Monqolustan, habelə Tibetin böyük, lakin bəzən nəzarətdən çıxan hissələri daxildir”. [1, 208] Göründüyü kimi, dünyanın üç fəvqəldövlətinin – Avrasiya, Okeaniya, İstasiya əraziləri barədə, torpaqları barədə coğrafi sərhəd göstərilir. Məhz fəvqəldillər üçün də bu cür coğrafi sərhədi müəyyən etmək mümkündür.

“1984” adlı romandakı üç fəvqəldövlət arasındakı mübarizəni, müharibəni fəvqəldillər arasında da müşahidə etmək olur. Romandakı fəvqəldövlətlər arasındakı müharibə ilə bağlı “Tərkibindəki ərazilərdən asılı olmayaraq, bu üç fəvqəldövlət iyirmi beş ildən bəridir ki, aramsız müharibə aparır. Müharibə isə

artıq XX əsrin ilk onilliklərində olduğu kimi, tam ümitsiz və ölümçül qarşıdurma deyildir. İndiki müharibə, əslində, biri digərini məğlub etməyə qadir olmayan, savaştan maddi maraq güdməyən və aralarında ciddi ideoloji fərqlər nəzərə çarpmayan güclərin məhdud məqsədlərlə apardıqları hərbi əməliyyatlardır”. [1, 208] “Zorakılıq, soyğunçuluq, uşaqların öldürülməsi, əhalinin başdan-başa köləyə çevrilməsi, əsirlərə münsibətdə odda yandırmağa və diridiri torpağa basdırmağa qədər gedib çıxan amansız rəftar üsulları, az qala, normal hal sayılır. Bütün bunlar düşmən tərəfdən deyil, müharibə aparan ölkənin özü tərəfindən həyata keçiriləndə isə hətta təqdir olunur”. [1, 208-209] fikirləri fəvqəldillər arasında da özünü göstərir. Bugünkü dünyanın dil mənşərəsinə diqqət yetirsək, görürük ki, dillərin arasındakı müharibə dövlətlərin arasındakı müharibəni xatırladır.

“1984” adlı romandakı Müharibə – Sülhdür şüarı ilə bağlı bir çox məqamları fəvqəldillər arasındakı münasibətə tətbiq etmək olar. Onların bəzilərinə diqqət yetirək: “Üç fəvqəldövlətdən heç birini hətta qalan ikisinin hərbi ittifaqı sayəsində də işğal etmək mümkün deyil. Onların qüvvələri, təxminən, bərabərdir, təbii müdafiə potensialları isə tükənməzdir. Avrasiya özünün intəhasız əraziləri ilə, İstasiya torpaqlarının məhsuldarlığı və əhalisinin işgüzarlığı ilə etibarlı müdafiə olunur”. [1, 209] Bu qeyd olunanlar fəvqəldillər üçün də eyni qaydadadır. Belə ki, fəvqəldillərin bəzilərinin ittifaqı sayəsində başqa birini işğal etmək mümkün deyil. Sadəcə olaraq, fəvqəldövlətlərin tam

nəzarət edə bilmədiyi mübahisəli əraziləri olduğu kimi, fəvqəldillərin də boşluq olan hissəsində bu və ya digər maneərlərin baş verməsi təbiidir.

“1984” adlı romandakı başqa bir məqama diqqət yetirək: “Fəvqəldövlətlərin heç biri digəri ilə müqayisədə nəzərəcarpacaq üstünlük qazana bilməmişdir. Amma işin maraq doğuran tərəfi başqadır: bu dövlətlərin üçü də indiki axtarışlar nəticəsində əldə edə biləcəklərindən daha güclü, daha dağıdıcı silaha – atom bombasına malikdir”. [1, 216] Eynilə bu vəziyyəti fəvqəldillərdə də müşahidə etmək olar: fəvqəldillərin biri digəri ilə müqayisədə nəzərəcarpacaq üstünlük qazana bilməmiş, hər biri öz nüfuzunu qoruyub saxlamışdır. Başqa məqamlar da fəvqəldillərə tətbiq olunma baxımından maraqlıdır. Məsələn, “Müharibə həmişə sağlam ağılın mühafizəçisi idi. Bu işlə, əsasən, hakim təbəqə məşğul olduğundan hər bə onları keşiyində daha möhkəm dayanırdı. Müharibəni ya udmaq, ya da uduzmaqdan başqa yol olmadığından heç bir hakim təbəqə özünü məsuliyyətsiz apara bilməzdi”. [1, 220] Fəvqəldillər arasındakı müharibə də hansısa dilin udmasından, hansısa dilin uduzmasından başqa yol tapa bilmir. Ona görə də hər bir fəvqəldil özünü məsuliyyətli aparır. Ancaq bununla belə, uzun müddət davam edən müharibə öz təhlükəliliyini itirir və sülhə çevrilir. Eyni zamanda daimi sülh də daimi müharibənin eyni olur.

Dil üçün niyə Azadlıq – Kəlləlikdir? Bu şüarın açımından əvvəl Azadlıq intellektuallıqdır? sualına cavab axtaraq. Doğrudan da, hər azad olan insan in-

tellektual səviyyəyə malikdirmi? Yaxud da intellektual səviyyəsi olan hər bir insan azaddırmi? Bəzən azad olan insanın intellektaullığı olmaya bilər, bəzən də intellektual səviyyəsi olan insanın azadlığı olmaya bilər. Belə olanda intellektual səviyyəsi olmayan azad insanı heç kəs qəbul etməyəcək və ona bəzən dəli kimi baxacaqdır. Eyni zamanda intellektual səviyyəsi olan azad insanlara cəmiyyətin də birmənalı münasibətini gözləmək olmur. Bəzən intellektual səviyyəli azad insana cəmiyyət düzgün qiymət verməyə bilər. Bir sözlə, intellektual səviyyəsi olan, yaxud intellektual səviyyəsi olmayan insanın azadlığı ona nə verə bilər? Ola bilsin ki, xoşbəxtlik, ola bilsin ki, bədbəxtlik və köləlik. Yəni azadlığın intellektual və qeyri-intellektual insanlara nə verəcəyini birmənalı qəbul etmək mümkün deyil. Bu mənada dildən azad şəkildə, kim necə istəyirsə, o şəkildə istifadə etmək qaydası nəticə etibarilə dilin ziyanına işləyir. Bu, fəvqəldillərə də, adi dillərə də aid olan bir məsələdir. Bu gün fəvqəldillərdən də, adi dillərdən də öz istədiyini şəkildə, azad şəkildə istifadə edib, onun qayda-qanunlarını, ruhunu, təbiətini pozanlar var. Belələri azadlıq bayrağı altında istifadə etdikləri dilin ruhunu incidir, təbiətini dəyişir, qayda-qanunlarını pozurlar. Belə olan təqdirdə azadlıq dili kölə vəziyyətinə salmağa xidmət edir. Bu zaman fəvqəldillər öz nüfuzunu itirir (məsələn, ingilis dili və onun variantlarının yaranması buna sübutdur), adi dillər isə dil düşüncəsizliyi “xəstəliyi”nə tutulur. “1984” adlı romanından bircə məqamı xatırlamaqla fikrimizin daha da konkret olmasına önəm veririk. Bu məqam da

odur ki, kobud məntiqi səhvlərə yol verməmək *özünüdurdur* adlanmışdır. *Özünüdurdur sistemində* görə, təhlükəli fikirlərin qarşısını almaq üçün beyindəki kor nöqtə hərəkətə keçməlidir. Yanlış fikirlər, qeyri-dəqiq fikirlər, qeyri-düzgün fikirlər beyinə yol tapmamalıdır. Ancaq kobud məntiqi səhvlər, onları görməmək, hətta səfehliyin intellekt qədər zərurət olması, “İki üstəgəl iki beşə bərabərdir” tipli ifadələrin meydana çıxardığı riyazi problemlər, əqli kəndirbazlığın tələb olunması [1, 299] azadlığı köləliyə çevirməkdən başqa bir şey deyildir. Bu cür azadlığın dilə tətbiq olunması dil düşüncəsizliyini meydana çıxarır, ayrı-ayrı azad əqli kəndirbazların hesabına dilin öz azadlığını, dilin öz azad təbiətini, dilin öz azad qayda-qanunlarını əlindən alır. Nəticədə azadlıq köləliyə xidmət etmiş olur. Bu gün dünya dillərində belə bir hal narahat doğuran problem kimi mövcuddur. Bir daha qeyd edək ki, dünyanın fəvqəldillərinin və hər bir dilinin başına oyun açan oyunbazlar ziyanlı işlərindən əl çəkmək barədə fikirləşmirlər.

Beləliklə, yeni dil konsepsiyası ilə dilləri yıxmaq, dil daşıyıcılarını kütlə halına salmaq əsas hədəflərdən biri kimi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Bu proses totalitar rejimin mövcud olduğu cəmiyyətlərdə həyata keçirilmişdir. Milli sözləri, həm də dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözləri dəyişdirmək, onların əvəzində bir qisim anlaşılmayan sözlər icat etmək, dilə gətirmək dilin ruhuna, təbiətinə yad olan bir proses kimi mövcud olmuşdur. Bu prosesi dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan millətlər öz dillərinin taleyində necə hiss etdikləri barədə özləri düşünməlidirlər.

Dil quruculuğu prosesi iki istiqamətdə daha çox diqqəti cəlb edir: totalitar rejimin maraqlarına uyğun istiqamətdə və dilin özünün zənginləşməsi istiqamətində. Təbii olaraq belə bir sual meydana çıxır: dil quruculuğu, yaxud dil inqilabı nə üçün lazımdır? Hər şeydən əvvəl, dil quruculuğu, dil inqilabı hər bir cəmiyyətdə olmalıdır. Ona görə ki, bu olmazsa, onda cəmiyyətdə həyata, dünyaya baxış düşüncə səviyyəsi baxımından geridə qala bilər. Cəmiyyətin səviyyəsinin yüksəlməsi üçün mövcud vasitələrdən, yollardan biri dil quruculuğunu, dil inqilabını düzgün həyata keçirməkdir. Buna cəmiyyətin özü inkişaf etmək naminə möhtacdır. Bəlkə də bu barədə çox vaxt fikirləşmirik, ancaq buna möhtac olduğumuzu qəbul etmək məcburiyyətindəyik. Dil quruculuğu, dil inqilabı dil mədəniyyətinin formalaşmasında cəmiyyətə və onun hər bir üzvünə su qədər, hava qədər, çörək qədər lazımdır. Bu lazımlı işin mahiyyəti cəmiyyətə və onun hər bir üzvünə nə qədər aydın olarsa, inkişaf, yüksəliş bir o qədər artar. Təbii ki, dil zəngin və milli dil halına gətirilər. Mədəniyyət, elm dili kimi formalaşar. Sözlərin, kəlmələrin başına heç kəs oyun açə bilməz. Onları yeri gəldi-gəlmədi dəyişdirməz, istədikləri şəkildə tələffüz etməz və işlətməzlər. Bəzən sözlərin, kəlmələrin üzərində kimlərsə oynayır, haqqı çatmayan işlərlə məşğul olurlar. Ancaq unudurlar ki, sözlər, kəlmələr millətdir və millət öz dühasının yaratdıqlarını dəyişdirməyə heç kəsə haqq vermir. Xalqın dühasının yaratdığı zəngin dilə, millətin dilinə hörmət etmək, bu dildən düzgün istifadə etmək hər bir kəsin borcudur.

1.3. Dil – Azərbaycan dili fərdlər arasında birlik yaradır...

Dilin ən böyük möcüzələrindən biri onun mil-lətin hər bir fərdi arasında birlik yaratması, fərdləri bir-birinə bağlamasıdır. Dünyada elə bir güc yoxdur ki, o, dil qədər insanları bir-birinə bağlasın. Məhz dil vasitəsilə insanlar bir-birini anlayır, sevir, bir-birinə bağlanır və bir-birinə yardımçı olur. Ən böyük ordu-ları da ordu şəklində gətirən vasitələrdən biri dildir. Ən böyük zəfərləri də zəfər halına salan vasitələrdən biri dildir. Ona görə də ordunun güclü olması, zəfər-lərin sayının çox olması üçün dilin imkanlarından düzgün istifadə etməklə yanaşı, onun imkanlarının genişlənməsinə də bir borc kimi yanaşmaq lazımdır. Dilin imkanlarından düzgün istifadə kütləni inandırmaq, uğurun və zəfərin təməlini qoymaq deməkdir. Odur ki, Oğuz xanın “Bu dənizlər, bu irmaqlar bizə yetməz! Daha dəniz, daha irmaq istəyirik! Yurdumu-zu elə böyüdəyin ki, göy qübbəsi ona çadır, günəş də bayraq olsun!” fikrini dilə də şamil etmək olar. Belə ki, dilin mövcud imkanlarına qane olmadan onun ye-ni-yeni imkanlarını yaratmaq üçün əlimizdən gələni əsirgəməməliyik. Bunun üçün ilk növbədə sözlərə, kəlmələrə can verməyi bacarmalıyıq. Adi daşa usta, mərmərə heykəltəraş can verdiyi kimi, sözlərə və kəl-mələrə də ondan istifadə edən hər bir kəs, o cümlə-dən şairlər, yazıçılar, söz adamları həyat verməyi bacarmalıdırlar. Hər bir kəs sözləri və kəlmələri ha-

mının zövqünü oxşayacaq şəkildə işlətməyi özlərinə müqəddəs bir borc hesab etməlidir.

Sözlər və kəlmələr birdən-birə bu məzmununda, bu formada, bu mənada yaranmamışdır. Onlara uzun zaman ərzində insanlar ruh, can vermişlər. Buna sözləri, kəlmələri işlətməklə nail olmuşlar. Sözlər, kəlmələr işlənə-işlənə cilalanmış, hamarlanmış və bir sənət abidəsinə çevrilərək dövrümüzdə gəlib çıxmışdır. Təbii ki, sözlərin, kəlmələrin abidələşməsində ən böyük memar şairlər, yazıçılar olmuşdur. Onlar sözlərin, kəlmələrin heykəlini yaratmışlar desək, yanlışdır. Həm də onlar sözlərə, kəlmələrə elə düzgün, yerində və məqamında nəfəs, ruh, can vermişlər ki, bununla dilin özünü heç bir şeylə müqayisəyə gəlməyən sənətə çevirmişlər. Bu mənada dil bir möcüzə olmaqla sənətdir, daha doğrusu, sənət əsəridir. Ancaq dilin müqayisəyə gəlməyən və müqayisə olunmayan sənət əsəri olduğunu dildən istifadə edənlərin – yazanların, danışanların hamısı başa düşürmü? Hər bir kəs öz istək və arzusunu dilin imkanları əsasında reallaşdıra bilsə də, dilin imkanlarına söykənmədən nə etmək olar? sualı barədə çox az-az hallarda düşünür.

Ancaq şairlər və yazıçılar sözə ruh, can, qan verməyə daha çox müvəffəq olurlar. Onlar adi bir sözü, kəlməni, ifadəni elə hərəkətə gətirir, yerində və məqamında işlədirilər ki, nəinki həmin sözün, həm də onun ətrafında fikrin, ideyanın birləşməsinə nail olurlar. Nəticədə fikir, ideya, sözlər, ifadələr və kəlmələr əsasında daha tez qarşı tərəfə, oxucuya, dinləyiciyə çatdırılır. Məsələn, Azərbaycanın Xalq şairi Nəriman Hə-

sənzadə fars mənşəli *nərdivan* sözünü hər bir azərbaycanlı oxucuya elə doğmalaşdırıbdır ki, onun “Nərdivan” şeirini oxuyanda *nərdivan* sözünün də bu sözün ətrafında şairin hissini, duyğusunun, ürək çırpıntılarının da vurğunu olursan. Hiss edirsən ki, Xalq şairi Nəriman Həsənzadə *nərdivan* sözünü öz fikrini, hissini, duyğusunu oxucuya çatdırmaq məqsədilə çox dürüst, düzgün, gözəl seçmiş və işlətmişdir. Sözə ruh, dirilik, can və qan vermək budur. Şeirə diqqət yetirək:

*Bu dünya nərdivandı,
Qalxanda mehribandı,
Enəndə nə yamandı...
Görüşdük pillələrdə,
Yolun yarısında biz.
O qalxırdı bu dəmdə,
Mən enirdim xəbərsiz.
Onu arzularına
Qaldırırdı nərdivan,
Məni xatirələrə
Endirirdi
Bu zaman.
Birimiz günçixana,
Birimiz günbatana...
Qalxa bilməzdim daha,
Nə o güc, nə o taqət.
O da enə bilməzdi,
Haqlı, haqsız vermişdi,
Öz hökmünü təbiət,
Gərək ya düşməyəydi
Bu görüş heç araya.*

*Ya o əvvəl gələydi,
Ya mən sonra dünyaya...*

Sözlər nərdivan pilləkənləri kimidir. Nərdivan pilləkənlərinin sayı nə qədər çox olarsa, bir o qədər yuxarıya, ucalara qalxmaq olar. Bu mənada dildə sözlər nə qədər çox olarsa, bir o qədər fikri hərtərəfli ifadə etmək, qarşı tərəfə çatdırmaq və dilin zənginliyini üzə çıxarmaq olar. Odur ki, söz adlı nərdivanın hər bir pilləkənindən yerində, məqamında istifadə etmək lazımdır. Azərbaycan dilində söz adlı nərdivanın pilləkənləri, yəni sözləri azərbaycanlılaşmışdır. Ərəb, fars, monqol və s. dillərdən keçmiş sözlər söz adlı nərdivanda, onun pilləkənlərində hər birimizin başa düşdüyümüz Azərbaycan sözlərinə çevrilmişdir. O kəslərin nitqi hamının xoşuna gəlir ki, onlar söz adlı nərdivandan, onun pilləkənlərindən düzgün istifadə edirlər. Nərdivan ucalmağa, yüksəlməyə xidmət etdiyi kimi, söz adlı nərdivan da ondan düzgün istifadə edənlərin ucalmasına, yüksəlməsinə xidmət edir. Fars dilindən alınmış *nərdivan* sözünün [3, 472] ərəb dilində adı “*mirac*”dır. Nihad Sami Banarlı yazır: “...bu kəlmə məsəlmançılıqdan sonra daha çox “Həzrəti Məhəmmədin Tanrıya yüksəlişi” mənasında işlənilmiş, bu mənada müqəddəsləşmiş, belə məşhur olmuşdur. Mirac və nərdivan yaxınlığının çox gözəl bir nöqtəsi isə (xatirimdə qaldığına görə) Keçecizade Fuad Paşaya istiqamətlənən bir sözdür: Hərçənd bir diplomatlar məclisində qatı bir xristian diplomatı Paşadan sormuş:

– Sizin peyğəmbərinizin Allaha yüksəldiyi doğrudurmu?

– Bəli, yüksəldiyi yerdir.

– Bəs hansı nərdivanla?

– Çox sadə yüksəlmişdir, sizin peyğəmbəriniz Həzrəti İsanın göyə çıxarkən istifadə etdiyi nərdivanla”. [2, 149-150] Bu mənada söz adlı nərdivanla daha müqəddəs mərtəbələrə ucalmaq, yüksəlmək mümkündür. Bu pilləkəndə hər bir sözün öz işlənmə yeri, ardıcılığı və sistemi vardır. Ardıcılığı və sistemi pozmadan bir-birinə bağlanan söz pillələri Azərbaycan dilinin sərvətinə çevrilir. Yenə də bu sərvətin ucalığını və yüksəkliyini anlayanlar içərisində şairlər, yazıçılar daha arifdirlər. Ariflər hissləri, duyğuları, fikirləri qəlibləşmiş ifadələrlə, qəlibləşmiş sözlərlə ucalara, yüksəkliklərə qaldırmışlar. Ucalara, yüksəkliklərə qaldırılmış hisslər, duyğular, fikirlər yenə də söz adlı nərdivanın pillələri əsasında başa düşülmüşdür. Xalq şairi Nəriman Həsənzadənin “Minnətdaram mən” şeirində olduğu kimi:

*Yenə səsin gəldi, qulaqlarıma,
Həyata, dünyaya minnətdaram mən.
Sən ordan pıçıldadı eşidim səni,
Özgəsi çağırırsa ona karam mən.*

*Sən açdın bir qəlbin məhəbbətini,
Mən duydum bir qəlbin səadətini.
Sənsiz hər sözünü, hər söhbətini,
Sənsiz hər ədanı xatırlaram mən.*

*Bu geniş dünyada öz aləmim var,
Sənə sevincim var, sənsiz qəmim var.
Dünyada qazancım bir qələmim var,
Sənin xidmətində daim varam mən.*

Buna söz adlı nərdivandan, söz adlı nərdivanın pilləkənlərindən abidə, heykəl yaratmaq demək olar. Söz adlı heykəl, abidə bütün komponentlərinə görə Azərbaycan dilinə borcludur. Buna həm də Azərbaycan dilinin sirri, möcüzəsi demək mümkündür. Söz adlı nərdivandan və onun pilləkənlərindən abidə, heykəl yaradanlar az olmamışdır. Onların hər biri bunu Azərbaycan dilinin sirri, möcüzəsi əsasında etməyi bacarmışlar. Bu mənada İzzəddin Həsənoğlunun “Ayırdı könlümü bir xoş qəmər yüz, canfəza dilbər” qəzəli, Yunus İmrənin “İçəri”, “Mənə səni gərək, səni”, “Gəl dostu gedəlim, könül”, “Biz dünyadan gedər olduq” və s. şeirləri, Şah İsmayıl Xətəinin “Qızıl gül, bağü bustanım, nə dersən?” qəzəli və digər qəzəlləri, “Bu gün ələ almaz oldum mən sazım” qoşması və digər qoşmaları, o cümlədən gəraylıları, bayatıları, “Dəhnamə”si, Məhəmməd Füzulinin “Məni candan usandırdı, cəfadan yar usanmazmı?”, “Söz” qəzəlləri və digərləri, “Leyli və Məcnun” poeması, Hüseyn Cavidin “Mənim tanrım...”, “Könlüm” şeirləri və digərləri, o cümlədən poemaları, bütün yaradıcılığı, Cəlil Məmmədquluzadənin, Cəfər Cabbarlının, Mirzə Ələkbər Sabirin, Səməd Vurğunun, Rəsul Rzanın, Osman Sarıvəllinin, Süleyman Rüstəmin, Almas İldırımın, Əhməd Cavadın, Mikayıl Müşfiqin,

bir sözlə, adlarını çəkə bilmədiyimiz digər Azərbaycan şair və yazıçılarının yaradıcılığı sözdən abidə, heykəl qoymaqdır. Onlar bu abidəni, heykəli Azərbaycan dilinin sirri, möcüzəsi əsasında, bu dilin imkanlarından istifadə etməklə qurub yaratmışlar.

Dilin bütün gözəlliklərini millətin özü yaşadır. Millətin hər bir övladı danışmağa başladığı vaxtdan bu işə qoşulur və ömrünün sonuna qədər bu müqəddəs işi davam etdirir. Ancaq hər bir millətin içərisində şair və yazıçılar dilin sevilməsi, anlaşılması, bütün gözəlliklərindən istifadə olunması işində başqalarından daha çox fərqlənirlər. Belə ki, şair və yazıçılar millətinin səsinə dil vasitəsilə duyur, duyduqlarını başqalarına çatdırırlar. Hər bir millət o şairə, yazıçıya böyük şair, yazıçı deyir ki, onlar duyduqlarını dil vasitəsilə başqalarına daha təsirli səviyyədə çatdıra bilər. Belə şair və yazıçılar hər bir millətin örnək şair və yazıçıları kimi olub və olacaqdır. Onlar dilin cümlələrini, misralarını hər bir kəsin qəlbini ovsunlayan musiqi parçasına çevirir, hər bir cümləni, misranı nəğmə kimi təqdim edirlər. Həm də ata-babalarımızın əsrlər boyu duyduqları və işlətdikləri sözləri məna gözəllikləri ilə anlayır, ən qiymətli sərvət, varlıq kimi yaşadırlar. Şairlər və yazıçılar bu işi hamıdan fərqli olaraq daha üstün şəkildə yerinə yetirirlər. Dilin fonetik, leksik, qrammatik quruluşunu lazımi səviyyədə bilməklə dilin gözəlliyinin sirlərini arayırlar. Milli şüuru oxuculara çatdırmaq yolunda cəfəkeşlik göstərilir. Dildə mövcud olan milli komponentlərlə yanaşı, milli olmayanları da (alınma sözləri) milli dü-

şüncə halına gətirirlər. Yazdıqlarına dilin inciləri kimi əbədi həyat verirlər. Dilin özünə isə bir sevgili kimi, bir yar kimi baxırlar. Bu sevgiliyə, bu yara olan məhəbbət dildə möcüzələrin yaranmasına səbəb olur. Aşağıdakı misralar dilin möcüzəsidir.

*Dərə boyu saz olur,
Gül açılır yaz olur.
Mən yarımə gül deməm,
Gülün ömrü az olur.*

Bu misralarda bahar ətri var. Misraların təbiəti bahar kimi təbii, tərəvətlidir. Bu misralar sevənlərə, sevilənlərə dilin təqdim etdiyi bir pay və hədiyyədir.

Şeir dilinin özünəməxsus tərifləri var və bunlar Azərbaycan dilində qorunur. Məsələn, insanın mərkəzə çəkilməsi və ona önəm verilməsi, özgənin durumuna çıxış yolu axtarmaq, insanın hansı durumla və problemlə üz-üzə dayandığını göstərmək və s. şeir dilinin özünəməxsusluğu kimi təqdim olunur. [9, 50-51] Bununla belə, şeir dili, o cümlədən şairlərin dili Tanrı dilidir. Həqiqəti və gerçəkliyi bu dil qədər anladan dil yoxdur. Şeir dili ton, intonasiya, ritm, bölgü, vurğu və s. baxımdan dil içərisində ikinci bir dildir. Bu dil hər bir insanın içərisində və ruhunda var. Ancaq onu bir hala gətirmək, ətrafdakılara anlatmaq hamıda yox, yalnız şairlərdədir. Şair sözlərdən elə istifadə edirlər ki, onun heç ruhuna da toxunmur, əksinə, onu ruh dilinə, sevgi dilinə yüksəldirlər. Nəticədə dilin təəssübkeşi olurlar. Məsələn, Süleyman Rüstəmin “Dilimə dəymə” şeirində olduğu kimi.

*Mən sənin dilinə dəymirəm, cəllad,
Gəl sən də bu ana dilimə dəymə!
Sənin də bağın var, gülün var, çəkin,
Bağımda əkdiyim gülümə dəymə!*

*Həsədlərlə baxdın çəmənimə sən,
Gör bir nələr etdin vətənimə sən,
Yan – deyib, od vurdun bədənimə sən,
Altında atəş var, külümə dəymə!*

*Mən ağa ağ dedim, qaraya qara,
Sən məni istədin çəkəsən dara,
Yenicə sağalır vurduğun yara,
Mənim bu yaralı könlümə dəymə!*

[10, 108-109]

Hər bir şairi, yazıçını istedadları ilə yanaşı, həm də yazdıqları dil ucaldır. Bu zaman dil əvəzsiz bir xəzinə rolunu oynayır. Bu xəzinəni şeir və yazıçı xərclədikcə xəzinə tükənmir, əksinə, xəzinənin bərəkəti üzərinə bərəkət gəlir. Azərbaycan dilinin xəzinə bərəkətini artıran şairləri, yazıçıları az olmayıbdir. Dilimizin xəzinə bərəkətini artıran şair və yazıçılar dedikdə ilk yada düşənlər sırasında Səməd Vurğunun adını çəkməmək olmur. O, şeirimizdə Azərbaycan dilinin imkanlarından istifadə edərək bir dönüş yaratmış, Azərbaycan dilinin şeir dili kimi, bədii dil kimi sevilməsinə xidmət etmişdir. Səməd Vurğun Azərbaycan ədəbi dilinin şeir qolunu milyonların istifadəsinə vermiş, bunu xalqın duyğu və arzularına yaxın olması ilə bacarmışdır. Onun müraciət etdiyi mövzular, bü-

tövlükdə yaradıcılığı insanı ovsunlayan bir dünyadır.
Elə “Dünya” şeirin özünü ayrıca bir dünyadır.

*Ulduzlar havanın bağırını dəlidir,
Qayalı dağlardan duman yüksəlir,
Xəyalım gecəni salama gəlir,
Çapırdır atını birbaşa dünya.*

*Yerlərə baxıram – bağçalı, bağlı,
Göylərə baxıram – qapısı bağlı.
Kainat ixtiyar, sirli, soraqlı,
Əzəldən yaranıb tamaşa dünya.*

*Bir də görürsən ki açılan solur,
Düşünən bir beyin bir torpaq olur;
Bir yandan boşalır, bir yandan dolur,
Sirrini verməyir sirdaşa dünya.*

*Əzəldən belədir çünki kainat,
Cahan daimidir, ömür amanat.
Əldən-ələ keçir vəfasız həyat,
Biz gəldi-gedərik, sən yaşa, dünya!*

*Buludlar dağılır uzaqda lay-lay,
Yenə öz yerində yuvarlanır ay;
Fəqət nə Cəlal var, nə də ki, Humay,
Nə ömrə acıyır, nə yaşa dünya. [10, 86-87]*

Yaxud Səməd Vurğunun “Ala gözlər” şeirimi onun yaradıcılığının Azərbaycan dili xəzinəsinin nə qədər bərəkətli, böyük təsir gücünə malik olduğunu,

oxucunun qəlbini fəth etməsini, təmiz, saf lirika nümunəsi kimi oxucu kütləsinin zövqünü ələ almasını üzə çıxarmır? Əksinə, Səməd Vurğun bütün yaradıcılığında olduğu kimi, bu şeirində də Azərbaycan dilinin poetik imkanlarını yüksəkliklərə qaldırır.

*Yenə qılınıcı çəkdi üstümə
Qurbanı olduğum o ala gözlər.
Yenə cəllad olub durdu qəsdimə
Qələm qaş altında piyalə gözlər.*

*Başından getmişdi sevdanın qəmi,
Xəyalım gəzirdi bütün aləmi.
Bu dustaq könlümü, deyin yenəmi
Çəkdiniz sorğuya, suala gözlər?*

*Sevda yolçusuyam əzəl yaşımdan,
Könlüm ayrı gəzir can sirdaşımdan:
Dağıdır huşumu alır başımdan
Süzülüb gedəndə xəyala gözlər.*

*Gərdanın minadır, boyun tamaşa,
Ay da həsəd çəkir o qələm qaşa.
Bir cüt ulduz kimi verib baş-başa
Yanıb şölə salır, camala gözlər.*

*Mənim sevgilimdir o gözəl pəri,
Qoy üzə vurmasın keçən günləri.
Mən qədir bilənəm əzəldən bəri,
Sizinlə yetmişəm kamala, gözlər.*

*Cahanda hər hökmü bir zaman verir,
Dünən dövrən sürən, bu gün can verir.
İllər xəstəsiyəm yaram qan verir,
Siz məni saldınız bu hala, gözlər. [10, 91]*

Söznən nəfəs alan, dili duyan, dil adlı xəzinənin bərəkətini artıran şair və yazıçılardan fərqli olaraq, bu xəzinədən istifadə etməyi bacarmayanlar da var. Onlar dil adlı xəzinədən istifadə etməyi bacarmadıqlarına görə heç özləri də bilmirlər ki, dildən nə istəyirlər. Gah dilə hücum edir, onu yaralayır, gah da dilin qayda-qanunlarını pozur, gözdən salmaq istəyirlər. Onlar problemi özlərində deyil, dildə axtarırlar. Belə olduğundan “Altun yumurtlayan toyuq” hekayəsi [9, 62] yada düşür. Hekayənin məzmunu belədir: Təmiz bir adamın toyuğu hər gün xalis bir altun yumurtlarmış. Adam bir gün fikirləşir ki, toyuğun gündə bir altun yumurtlaması azdır. Fikirləşir ki, toyuğun qarnında bir xəzinə var, həmin xəzinəyə sahib olmaq lazımdır. Belə hesab edir ki, gündə bir altun yumurtanın sahibi olmaqdan, birdəfəlik xəzinəyə sahib olmaq daha yaxşıdır. Ona görə də toyuğun başını kəsir, toyuğun qarnında, qursağında xəzinə axtarır. Ancaq heç bir xəzinə tapmır. Beləliklə, hər gün toyuğun yumurtladığı bir altundan da, toyuqdan da olur. Bu mənada bəzən dilimizi boğazlayanlar, dilin başına oyun açanlar, dil adlı xəzinənin necə xərclənməsini bacarmayanlar dilin özünü qiymətdən salırlar. Belə olanda dil ağrıyır, ah-nalə edir, əziyyət çəkir.

Sözlərdən, kəlmələrdən kimin istifadə etməsi və ona kimin ruh, can verməsi əsas məsələlərdən biridir. Sözlər, kəlmələr neytral halda dayanıb gözləyirlər. Gözləyirlər ki, onlardan kim və necə istifadə edəcəkdir. Sözlərdən, kəlmələrdən kimin istifadəsi və necə istifadəsi dilin möcüzəli aləmini üzə çıxarır. Dil lüğət tərkibindəki sözlərin, kəlmələrin və onların istifadəsi hesabına güdrətli olur. Şairlər, yazıçılar dil adlı sənətin möcüzəli aləminə bir cür ruh, can verir, musiqişünaslar tamam ayrı cür boya qatırlar. Dilin ən ümdə möcüzələrindən biri şeirin musiqi dilinə, nəğməyə çevrilməsidir. Hər hansı bir dildə yaranan şeirlərin bir qismi uzun əsrlər boyu musiqi alətlərinin müşahidəsi ilə söylənmiş və oxunmuşdur. Bu da təbii ki, şeirə, yəni şeirdəki sözə, geniş mənada dilə bir gözəllik vermişdir. Dilin, eləcə də dildəki sözlərin, kəlmələrin gözəlliyini və duyumunu musiqi alətlərinin səsləri daha da güclü etmişdir. Təsadüfi deyil ki, qədim yunanlılar sözü “lir” adlı sazla, iranlılar “rud” adlı çalğı aləti ilə, türklər “saz”la söyləmiş və bunların köməyi ilə dilin, sözün, kəlmənin duyumunu artırmışlar. Dilə, sözə, kəlməyə musiqi qatmağı hələ ibtidai insanlar anlamış və bunu həyat tərzinə çevirmişlər. Laylalardan, nanaylardan başlamış ta bugünkü mahnılara qədər, bunların hamısı bir həqiqəti təsdiq etmişdir ki, dillər şeir dili olub-olmamalarına görə də bir-birindən fərqlənmişdir. Bu mənada Azərbaycan dilinin bir möcüzəsi də onun şeir dili olmasıdır. Azərbaycan dilinin musiqiyə yatımlı olması onun şeir dili olması ilə bağlıdır. Hər dil şeir dili ola bilmir.

Azərbaycan dilinin şeir dili olması bu dilin möcüzəli xüsusiyyətlərindən biridir. Bu möcüzəyə qol-qanad verən Azərbaycan dilinin səs quruluşunun ifadəli olması, ahəng ünsürünün üstünlük təşkil etməsi, avazlanmanın, intonasiyanın yüksək rol oynamasıdır. Həm də Azərbaycan torpağının, iqliminin, coğrafiyasının özəllikləridir. Biz Azərbaycan dilinin yaratdığı bütün möcüzələrə görə bu torpağa, iqlimə, coğrafiyaya borcluyuq. Azərbaycan dilinin yaratdığı möcüzələrin təkamülündə azərbaycanlıların tarixboyu yaşadıkları torpaqlar da vətən torpağı kimi dilimizin dialektlərini, şivələrini, ləhcələrini formalaşdırmaqda yenə də dilin möcüzəsinə xidmət etmişdir. Yəni azərbaycanlıların yaşadıkları torpağın, vətənin coğrafiyası, iqlimi, relyefi, təbiəti dilin möcüzə yaratmasına müsbət təsirini göstərmişdir. Dialektal səs çeşidlərinin, sözlərin və onların mənalarının yaranması azərbaycanlıların yaşadıkları ərazilərin, vətənin coğrafi təbiəti, iqlimi, relyefi ilə bağlı olmuşdur. Bir sözlə, coğrafi mühit, iqlim, relyef dilin yaratdığı möcüzəyə xidmət etmişdir.

Azərbaycan dilinin şeir, musiqi, nəğmə dili olmasını xalq mahnıları, el mahnıları da təsdiq edir. Xalq mahnılarında, el mahnılarında şeirin ruhu ilə musiqinin bir-birini tamamlaması nəticə etibarilə dili sevdிரir. Azərbaycan dilinə sevgi həm də xalq mahnılarından, el mahnılarından qidalanır. Məsələn, “Qalalı” xalq mahnısını necə sevməmək olar? Axı burada şeirlə musiqi bir-birini tamamlayır:

*Bu gün ayın üçüdür
De gülüm nanay, ay naninay.
Girmə bostan içidir,
Yar girmə bostan içidir.
Dodaqların bal şəkər,
Dilin badam içidir.*

*Qız, belin incədir, incə,
Ləblərin qönçədir, qönçə.*

*Dam üstədir damımız.
De gülüm nanay, ay naninay.
Qoşadır eyvanımız.
Sən ordan çıx, mən burdan
Kor olsun düşmanımız.*

Yaxud “Sona bülbüllər” xalq mahnısında şeirlə musiqinin vəhdətini görməmək mümkün deyil:

*Su atdım hara dəydi, sona bülbüllər?
Əlim divara dəydi, sona bülbüllər.
Dilim-ağzım qurusun, sona bülbüllər
Nə dedim yara dəydi, sona bülbüllər?*

*Elə yar-yar deyirlər
Heç məni demirlər
Elə bil yar deyiləm
Heç məni dindirməz.*

Azərbaycan dili şeir, musiqi, ruh dili olduğu üçün Üzeyir Hacıbəyli istedadı ilə yanaşı, dilin öz

imkanlarından istifadə edərək “Leyli və Məcnun”, “Şah Abbas və Xurşid banu”, “Əsli və Kərəm”, “Harun və Leyla”, “Rüstəm və Söhrab”, “Koroğlu” operalarını, “Ər və arvad”, “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan” komediyalarını yazmışdır. Bununla da Üzeyir Hacıbəyli sübut etmişdir ki, Azərbaycan dili bədii ruhu olan dildir. Azərbaycan dili təmiz və müqəddəs xalq zövqünə və istəklərinə uyğun dildir. Azərbaycan dili dərin milli və sosial köklərə malik olan dildir. Azərbaycan dili musiqi dili ilə danışmağı bacaran dildir. Azərbaycan dili şeir, musiqi, ruh dili olmaqla Üzeyir Hacıbəylinin xidmətləri sayəsində (yazdığı operalar və komediyalarla) Yaxın Şərq ölkələrində və bir sıra digər xarici ölkələrdə tanınmış, şöhrət qazanmış dildir. Azərbaycan dili xalqın tarixini, yaradıcı təfəkkürünü əks etdirən dildir.

1.4. Vətənə, dilə aşiqlik, yaxud sevgi...

İnsan mənsub olduğu millətin, konkret olaraq hansısa valideynin övladı olmaqla yanaşı, həm də yaşadığı ərazinin, vətənin övladıdır. Vətən övladı vətənin coğrafi təbiətinə, iqliminə, relyefinə uyğunlaşır və bu uyğunlaşma əsasında yaşayır. Coğrafi təbiətin, iqlimin, relyefin imkan vermədiklərini öz həyat tərzinə yaxın buraxmır. Həyat tərzinin özü də istər-istəməz dilin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu mənada türkün həyat tərzinin dilə təsirini də unutmaz olmaz. Məsələn, türklər tarixən at belində, at üzərin-

də döyüşmüş, vuruşmuş və yaşamışlar. Bozqır çöllərin relyefi və at belində olmaq türklərin uzun-uzadı danışmasına imkan yaratmamışdır. Onlar təkhecalı sözlərlə cümləni, cümlənin bildirdiyi mənanı ifadə etmişlər. Təkhecalı feillər əmr formasında bir növ hər b dilinə uyğun səslənmişdir: *gəl!*, *get!*, *vur!*, *dur!*, *qır!*, *at!* və s. Təbii ki, bu hal – təkhecalı feillərin hər b dilinə uyğunluğu türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin möcüzəli xüsusiyyətlərindən biridir. Təkhecalı feillərlə yanaşı, ikihecalı, üçhecalı feillərin də hər b dilinə uyğunluğunu görməmək mümkün deyil. Məsələn, *ağna!*, *ağrı!*, *ara!*, *apar!*, *söylə!*, *yüyür!*, *çağır!*, *alazla!*, *sadala!*, *tolazla!* və s. Türk dillərində feillərin hər b dilinə uyğunluğu onu göstərir ki, bu, qədim türklərin həyat tərzilə bağlı olmuş, günümüzə qədər qorunub saxlanılmışdır.

Hər hansı bir dilin lüğət tərkibindəki alınma sözlərin həmin dilin qrammatik quruluşuna, qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılması bir zövq məsələsidir. Bu zövq məsələsində də Azərbaycan dilinin imkanları genişdir. Dilimizin lüğət tərkibində olan ərəb, fars, monqol, avropa və s. mənşəli sözlər Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna və qayda-qaynununə uyğunlaşmışdır. Azərbaycan dilinin özü alınma sözləri qəbul etmiş və mənimsəmişdir. İndi həmin sözlər Azərbaycan dilində səslənir və Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğun işlənir. Dilin özünün qəbul etdiyi, bəyəndiyi, vətəndaşlıq hüququ verdiyi sözlər bir daha Azərbaycan dilinin möcüzəli təbiəti ilə bağlıdır. Torpaq hər bitkini yetişdirmədiyi kimi, dil

də hər sözü qəbul edib, ona vətəndaşlıq hüququ vermir. Hansı dil bunu bacarırsa, deməli, həmin dilin zövq imkanları genişdir. Bu mənada Azərbaycan dili zövq imkanını geniş olan dildir. Öz zövqünün imkanlarına uyğun olaraq təkcə milli sözlərin deyil, həm də alınmaların dildə duruş gətirməsinə imkan yaradır. Onu da qeyd edək ki, dildəki sözləri, kəlmələri duyan, sevən və işlədən həmin dildə danışan insanlardır. Bu mənada Azərbaycan dilindəki milli sözlərlə yanaşı, alınma sözləri duyan, sevən və işlədənlər cəsarətli insanlardır, yəni azərbaycanlılardır.

Onlar milli sözlərlə yanaşı, alınma sözləri, kəlmələri işlətmək və bugünkü günə gəlib çıxarmaq cəsarəti ilə Azərbaycan dilini gözəlləşdirmiş, inciyə, sədəfə çevirmişlər. Bunu anlamamaq ata-babalarımıza, ana-nənələrimizə qiymət verməmək olar. Deməli, Azərbaycan dilindəki milli sözlərlə yanaşı, alınma sözlərə dəyər vermək ata-babalarımıza, ana-nənələrimizə dəyər verməkdir. Bir məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır. Bu da odur ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki alınma sözlərin, əcnəbi sözlərin olması azərbaycanlıların başqa xalqlarla əlaqəyə girmək mədəniyyətidir. Başqa xalqlarla əlaqənin ən bariz göstəricisi dildir. Bu baxımdan Azərbaycan dili başqa xalqlarla əlaqədə söz alış-verişinə hazır olmuşdur. Söz alış-verişinə hazır olmağın özü də dil mədəniyyətidir. Hər dilin qadir olmadığı dil möcüzələrindən biridir. Azərbaycan dilindəki söz alış-verişinin səviyyəsi göstərir ki, dilimizin mədəniyyət dili kimi möcüzəsi də yüksəkdir.

Hər birimiz iki şeyi sevməli və qorumalıyıq. Onlardan biri vətənimiz, digəri isə dilimizdir. Hər ikisinə olan sevgi və hər ikisinin qorunması digər dəyərlərimizin sevilməsinə, qorunmasına ən böyük yardımçı, ən böyük dayaqdır. Ona görə də hər bir kəs doğma ana dilini, Azərbaycan dilini, vətəni sevmək dərslərini öyrənməlidir. Doğma ana dilini – Azərbaycan dilini sevmək dərsləri deyəndə vaxtilə Birinci Türk Dili Qurultayında aydınlar qarşısında çıxış etmiş görkəmli ədib Halid Ziya Uşaklıgilin dedikləri yada düşür. O deyir: “*Mən türkcənin əzəli bir aşiqiyəm. Hamımız elə deyilikmi? Mən türkcəni müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif paltarlarla, müxtəlif şəkillərdə gördüm və sevgilimi o libaslar altında, öz cövhərində sevdim.*

*Mən əski Babialı (katiblərindən eşitdiyim bəzəkli dili) sevdiyim kimi, (Bab-ı Ali sadələşdirilmiş şəkildə Babialı Osmanlı dövləti dövründə Sədrəzəm sarayına verilən addır. XVIII əsrin sonlarına yaxın bir dövrə qədər Paşa sarayı, Paşa qapısı, Bab-ı Asafi kimi adlarla tanınan Sədrəzəm sarayına I Əbdülhəmid zamanından etibarən Bab-ı Ali deyilməyə başlamışdır. Osmanlı dövləti Bab-ı Alıdan idarə olunurdu. Ərəbcə “qapı” mənasında olan **bab** ilə farsca “uca” anlamında **ali** sözünün birləşməsindən yaranmışdır – B.X.) Ağsarayda qarpız sərgisində müştəri yığmaq üçün çağıran Türk dəliqanlısının dürlü zarafatlarla dolu türkcəsini də sevdim.*

Mən divan ədəbiyyatının gözəlliyi ilə məst oldum.

Fəqət sevgili İzmirimin (İzmirdə hər cür qədim, qaçaq, oğurluq malın tapıldığı məkan – B.X.), İki

Çeşməlik qızının əncir qurudarkən söylədiyi türkü ilə də məst oldum.

Mən o sevgilini atlas şalvarıyla, başının üzərində altun işlənmiş toqqasıyla (dingəsiylə – B.X.) gördüm. Mən onu pərişan könüllü şairin:

O gül-əndam bir al şala bürünsün yürüsün

Ucu könlüm kimi ardınca sürünsün yürüsün.

beytində olduğu kimi, bir al şala sarınıb yürüdüyünü görərək də sevdim.

Başında qotazı (qədimdə qadınların bəzək üçün saçlarının üstünə taxdığı rəngarəng və müxtəlif formalı başlıq, bəzi quşların başında olan tüklər – B.X.), belində qurşağı, sədəf oymalı taxta divan üzərinə uzanmış; yaxud Sadabadda (Sadabad//Sadabat tarixi kompleksi İranın paytaxtı Tehranda yerləşən saraydır. 8 iyul 1937-ci ildə Sadabad//Sadabat sarayında Türkiyə, İran, İraq və Əfqanıstan arasında İtaliyanın Ortadoğudakı siyasətinə qarşı müdafiə məqsədilə bağlanan saziş də bu adla tanınır–B.X.), Göysuda (Göysu//Göksu Türkiyədə çaydır. 1190-cı ildə üçüncü Xaç yürüşü vaxtında Müqəddəs Roma imperiyasının imperatoru I Fridrix Barbarossa bu çayda atdan düşüb boğulmuşdur – B.X.) seyranə çıxmış halıyla da gördüm, yenə sevdim. Fəqət təbiətdə hər şey təkamüldən, inqilabdan ibarət olduğu üçün hər dövrün zövqü də eyni olmur.

Mən son dövrün, İpəkişin (İpəkiş//İpekiş Bursada yerləşir. 01 oktyabr 1925-ci ildə Atatürkün dəstəyi ilə Bursa Toxuculuq Fabriki – İpəkişin əsası qoyulmuş, 1927-ci ildə fəaliyyətə başlamış, ipək istehsalı sahə-

sində böyük rol oynamışdır – B.X.) kəpənək qanadı qədər incə, zərif, dörd metrlik qumaşıyla geyinmiş, başında kiçicik papağıyla, bir ruzigar kimi, qaldırımlar üzərində səkə-səkə yürüyən və ruzigarmı onu götürür, onu ruzigarı sürüklüyür deyə, insanı şübhəyə salan halı ilə də türkcəni gördüm və sevdim”. [2, 26]

Halid Ziya Uşaklıgil türk dilini sevməyi bu cür anlatmağa çalışmışdır. O, Mustafa Kamal Paşanı türkcənin aşiqi hesab etmişdir. Türk dilinin tarixində son dil inqilabının Atatürklə bağlı olduğunu qeyd etmişdir. Atatürkün Günəş-Dil nəzəriyyəsinə görə, türkləşmiş hər sözü türk dilinin sözü kimi qəbul etməsi anlayışını təbii saymışdır. Halid Ziya Uşaklıgil yazır: “Atatürk bu anlayış (Günəş-Dil nəzəriyyəsinə görə, türkləşmiş hər sözü türkcə saymaq anlayışı – B.X.) içərisində ölmüşdür. Bu səbəblə, eyni anlayış bizə yalnız tariximizdəki saysız ataların deyil, son olaraq Atatürkün də mirasıdır.

Çünkü Mustafa Kamal Paşa çox qısa bir zamanda çevrəsindəki saxtakarlardan ayrılaraq, türkcəni həqiqi aynasında görmüşdü.

Türkcə budur və bundan sonra da belə olacaqdır”. [2, 27] Halid Ziya Uşaklıgil Mustafa Kamal Atatürkü türkcənin aşiqi hesab etməklə yanaşı, türk dilinin bir qədim aşiqinin də adına qayıdır. O da “Divani lüğət-it-türk” əsərinin müəllifi Mahmud Kaşğaridir. [2, 27] Mahmud Kaşğarinin XI əsrdə Bağdadda yazdığı lüğətdə söylədiyi “Türk dilini öyrənin! Çünki türklərin uzun sürəcək hökmranlığı olacaqdır” fikri həqiqət kimi səslənir. Hər iki türk dili aşiqindən güc alaraq Nihad Sami

Banarlığın söylədiyi “Türk dilini seviniz! Çünki türklərin ən azı keçmişləri qədər böyük gələcəyi olacaq və bu gələcək o keçmişə dayanacaqdır” fikri bütün zamanlar üçün söylənilmiş fikirdir. Bu fikirlər onu deyir ki, dil sevgisi ilə yaşayan hər bir kəs öz doğma dilinə məhəbbət və istəklə yanaşmalıdır. Və Azərbaycan dilinə sevgini, aşıqlığı əzəli və əbədi sevgiyə, aşıqlığa çevirməlidir. Dilimizi öz cövhərində sevməlidir. Onun loru qolunu da, küçədə, bazarda işlənən qolunu da, bizi öz möcüzəsi altına salan, məst edən ədəbi-bədii və poetik qolunu da sevməklə yanaşı işlətməlidir. Azərbaycan dilini nağıllarımızda, dastanlarımızda, folklor nümunələrimizdə, ana-nənələrimizin laylalarında, kənd-kəsəyimizdəki məhəlli sözlərimizdə, dialekt və şivələrimizdə, xalq mahnılarımızda, inək və qoyun sağarkən ana-bacılarımızın eydirmə nəğmələrində, torpağı əkib-becərən əkinçilərin nəğmələrində sevməli və sevdirməliyik. Azərbaycanımızın hər bir kəndinin, qəsəbəsinin, şəhərinin ətrini doğma ana dilimizdən almağı bacarmalıyıq. Əsən küləklərdə, yağan yağışlarda, axan çaylarda Azərbaycan dilinin ətrini duymaq hissini artırmalıyıq. Hissimiz və duyğumuz o qədər güclü olmalıdır ki, təmasda olduğumuz hər bir şeydə Azərbaycan dilinin nəfəsini, ruhunu, təbiətini, gücünü axtarıb tapmalıyıq. Aşıq olanlar hansı əzab-əziyyətə qatlanırsa, doğma ana dilimizin aşıqları da həmin əzab-əziyyətə qatlanmaqdan usanmamalıdır. Aşıqlıq usanmağı, yorulmağı sevmir. Dilə aşıqlıq də belədir. Onun yolunda cəfa çəkməlisən, onda səfasını da görəcəksən.

I.5. Azərbaycan dili könül, ürək dilidir, həm də ...

Təkcə torpaqdan deyil, dildən də pay olmaz. Bu mənada Bəxtiyar Vahabzadənin “Torpaqdan pay olmaz” şeirini dilə də aid etmək olar.

*Biz yaxın olmuşuq qədimdən, yaxın.
O qədər yaxın ki, bizim dağların
Kölgəsi düşübdür sizin dağlara.
Mən əfsus demirəm ötən çağlara.
Baxşının kamarı bizi ağladıb,
Cabbarın cəh-cəhi sizi ağladıb.*

*Babam baban ilə dost olub, ancaq
Dostluqdan bir kəlmə danışmazdılar.
Biri-birimizə diş qıcardaraq
Dostqludan deyirik o ki var.*

*Nədir bu eyhamlar, bu atmacalar,
Yenə şeytan girib araya bəlkə?
Deyirəm, kənardan barmaq basan var
Köz tutan o köhnə yaraya bəlkə?*

*Torpaq istəyirsən sən indi məndən,
Bu necə qardaşlıq, yoldaşlıq oldu?
Özgə torpağına göz dikdiyindən
Sənin neçə dəfə gözüün oyuldu?
Sənə dərslər olmadı yenə də bunlar,
Yoxsa tökülməli artıq qanın var?*

*Mənə üzəvari qardaş deyirsən,
Ancaq altdan-altdan iynələnirsən.
Əyyami-qədimdən sadədiləm mən,
Baş açə bilmədim hiylələrindən.*

*Əgər düşmənsənsə, hiylədən əl çək,
Açıqca davalıq məramın olsun.
Mənimlə min ildir kəsdiyin çörək,
Aldığın kirvəlik haramın olsun!*

*Hardan sənin oldu bizim Qarabağ?
Adı sahibini demirmi aşkar?
Xoşluqla verməzlər torpağı ancaq
Qanla möhürləyib, zorla alarlar.*

*Hələ göz dikmişən Naxçıvana da.
Təbriz də, Sərab da bəlkə səninmiş?
Vartazar yaşayan bütün ölkələr –
Yəni bütün dünya öz vətəninmiş?..*

*Günahım nədir ki, qanqal kimi sən
Bütün yer üzünə səpələnmişən?..*

*Arxını gəl selimə bənd eləmə,
Bu, qan davasıdır, bu, qan davası.
Xəbərimiz yoxdur... yamaqmış demə
Sərçə yuvasına qartal yuvası?!*

*Yatır bu torpaqda əcdadım mənim.
Şərəfim,
Şöhrətim,
Öz adım mənim...*

*Cəddimin yatdığı ulu torpağı,
Sinəsi sərvətlə torpağı,
Mən sənə pay verim?
Mən qul, sən ərsən?
Sən məni bu qədər axmaq bilirsən?*

*İsa bulağının zümzüməsini,
Cabbarın, Seyidin, Xanın səsini,
Dalğalı Qarabağ şikəstəsini,
Babək türbəsini necə pay verim?*

*Oğuz nəslindənəm, ər oğlu ərəm,
Özgə bağçasından bir gül dərmərəm,
Doğma torpağımdan çərək vermərəm,
Əgər dardasansa, sənə «hay» verim!*

*«Dığalar» yenə də yolunu azmış,
Məndən yuxarıya şikayət yazmış,
Necə yol vermişəm, görünür azmış,
İstəyir mən ona yenə pay verim! [6]*

Millət dilinin və dilindəki sözlərin sahibi olmalıdır. Əgər belə olmazsa, onda millət başına nə gələcəyini bilməz. Ona görə də hər bir kəs öz milli dilini sevməli, sevməkdən əvvəl onu duymalı və anlamalıdır. Sevgini, duyğunu, düşüncəni milli dil vasitəsilə tapmalıdır. Azərbaycan dilini sevməkdən sevdirməkdən əvvəl milləti sevmək, millətin yaratdığı milli dəyərləri, milli ədəbiyyatı, milli əsərləri sevmək, anlamaq, dərk etmək lazımdır. Bunun üçün millətimizin

tarixini, yaşadığı əraziləri, bu ərazilərdə yaratdıqları mədəniyyətləri, həmin mədəniyyətlərin xarakterini və mahiyyətini bilmək böyük önəm kəsb edir. Ona görə ki, bunları bilməyən kəslər milli düşüncə ruhundan uzaqlaşır, təhrifli düşüncə ilə yaşayır, məqsəd və amalları xətalara yol açır. Millətin tarixini, yaşadığı əraziləri, bu ərazilərdə yaratdıqları mədəniyyəti bilən hər bir kəs təkcə dilini sevməyəcək, həm də milli kimliyinə inanacaq, öz milli mənsubluğuna güvənə biləcəkdir. İlk mənbələrdən, qaynaqlardan məlumatlı olmaq təkcə tarix barədə məlumatlı olmaq deyil, həm də tarixə çevrilmişləri, tarixləşmişləri bilmək və bunların içərisində özünü tanımaqdır. Gəlin bu suallara cavab tapmaqla özümüzü dərinləndirən öyrənək və özümüzdə güvəncimizi artıracağın. Hər birimiz Midiyalılar, Sasanilər dövrünün tarixini bilirikmi? Bunu bilmək yalnız tarixçilərin işi deyil, həm də hər bir millət övladının işidir. Millətin hər bir övladı Azərbaycanın İslamdan öncə tarixi-siyasi coğrafiyasını tarixçi alim kimi deyil, millət övladı kimi bilməlidir. Azərbaycanın İslamdan öncə tarixi-siyasi coğrafiyasını öyrənmək üçün Midiyalar və Sasanilər dövrünün tarixini öyrənməyə diqqəti artırmalıyıq. Eyni zamanda Azərbaycanın İslamdan sonra tarixi-siyasi coğrafiyası əsasında ərəb xilafəti dövründəki Azərbaycanı öyrənməliyik. Ona görə ki, həmin dövrlərdə mövcud olan Azərbaycan ərazilərində dilimiz də mövcud olubdur. Dilimizin ruhu, təbiəti, möcüzəsi həm də bu ərazilərdən qaynaqlanıbdır. Məsələn, “Mən yenidən Sare şəhərindən Dur-Atanate şəhərinə çıxıram. Arraphalılar

Dur-Atanatedən Dur-Taliti şəhərinə hərəkət edirlər. (Mən) yenidən Dur-Talidən Azari şəhərinə yönəlirəm” [5] mətnindəki Azari şəhərinin və qalasının türk boylarından olan azərilərin adı ilə adlanmasını tarixçilər təbii hesab edirlər. Deməli, burada azərilərin ruhu var. Yaxud “Ərəblərin hücumu ərəfəsində inzibati vahid olan Azərbaycan ərazisi Həmədan, Əzhər, Zəncəna uzanırdı”, “Azərbaycanın ərazisi Bərdə torpaqlarından Zəncəna qədərdir. Varsan Azərbaycanın son nöqtəsidir. Azərbaycanın hüdudu Araza qədərdir” [1] fikirləri təkcə Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası üçün gərəkli deyil, həm də Azərbaycan dilinin formalaşmasında tarixi torpaqlarımızın önəmli rol oynadığını diqqət mərkəzinə çəkməkdir. Tarix elminə məlum olan “Azərbaycan böyük ölkə olub, cənubunda Həmədan, şimalında isə Dərbənd yerləşir” [1] fikri də təkcə Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyasını, xəritəsini bərpa etmək baxımından deyil, həm də dilinin qidalandığı coğrafiyanı bərpa etmək baxımından əhəmiyyətliyədir. Bu mənada Azərbaycan dili həm də Azərbaycanın İslamdan sonrakı tarixi-siyasi coğrafiyasından – ərəb xilafəti, Arran, Şirvan, Xarəzmşahlar, Teymurilər, Səfəvilər, Əfşarlar, Zəndlər dövrü tarixindən qidalanır. Səfəvilər dövrü tarixinə aid 1707-1725-ci illərdə İranda olmuş Polşalı keşişin yazdığı “Səfəvi dövləti Şah İsmayıl Xətəidən Şah Təhmasibəcən 12 məmləkətə sahib idilər: birincisi Əraq-i əcəm, ikincisi Xuzistan, üçüncüsü Loristan, dördüncüsü Farsnan Kirman, beşincisi Məkran, altıncısı Simnan, yeddincisi Qəndəhar, səkkizincisi Zabu-

listan, doqquzuncusu və onuncusu Xorasan və Məzəndəran, həm də Gilan, onbirincisi və onikincisi Azərbaycandan ki ibarətdir İrəvan və Şirvana və Gürcüstanla Dağıstan (mətn tam deyil – B.X.)” məlumatı [1] Səfəvilər dövlətinin tarixi-siyasi coğrafiyası üçün deyil, həm də Azərbaycan dilinin tarixən işləndiyi ərazilərin coğrafiyasını müəyyən etmək baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan dilinin ruhu, təbiəti Azərbaycan ərazisindəki ən qədim yaşayış məskənlərindən qidalanır. AZIX, Tağlar, Damcılı, Daşsalahlı, Qazma (Naxçıvan) mağaralarının nəfəsi dilimizin ruhuna hopubdur. AZIX mağarası ibtidai insanların formalaşdığı bir ərazi olmaqla Azərbaycan dilinin genetikasında öz izini qoruyur. Azərbaycan dilinin ruhu və təbiəti Azərbaycan ərazilərində 1,7-1,8 milyon il bundan əvvəl yaşamış ilk ibtidai insanlara aid olan arxeoloji və paleontoloji materiallardan qidalanır. Eyni zamanda ən qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan bir millət olmaqla 5 min illik dövlətçilik tarixindən qaynaqlanır. Tarixi liderlərimizin hər birindən güc alır: Cavanşirdən (hakimiyyət illəri: 642-681), Babəkdən (ərəb əsarətinə qarşı azadlıq mübarizəsinin başçısı: 816-838), Şəmsəddin Eldənizdən (hakimiyyət illəri: 1136-1175), Şeyx İbrahim Dərbəndidən (hakimiyyət illəri: 1382-1417), Uzun Həsəndən (hakimiyyət illəri: 1468-1478), Şah İsmayıl Xətəidən (hakimiyyət illəri: 1501-1524), Şah I Abbasdan (hakimiyyət illəri: 1587-1629), Nadir Şah Əfşardan (hakimiyyət illəri: 1736-1747), Fətəli xan Əfşardan (hakimiyyət illəri:

1747-1763), Cavad xandan (hakimiyyət illəri: 1786-1804), Qubalı Fətəli xandan (hakimiyyət illəri: 1758-1789), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən (23 ay ömür sürmüşdür), Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin banisi ulu öndər Heydər Əliyevdən, Prezidentimiz İlham Əliyevdən.

Azərbaycan dili hərbiçilərimizdən – Bakıda Bakıxanovlardan, Qazaxda Şıxlınskilərdən, Vəkilovlardan, Naxçıvanda Kəngərlilərdən istedadlı generallarımızdan – Səməd bəy Mehmandarovdan, Əliəğa Şıxlınskidən, Hüseynxan Naxçıvanskidən, İbrahim ağa Usubovdan, Həmid Qaytaşından, Kazım Qacardan, Cavad bəy Şıxlınskidən, Həbib bəy Səlimovdan, Cəməşid Naxçıvanskidən və digərlərindən güc alır.

Azərbaycan dili müxtəlif istilalara (ərəb, fars, monqol və s.) qarşı vuruşmuşdur. Eyni zamanda millitarixi faciələrimizdə – 1803-1813 və 1826-1828-ci illərdə Azərbaycanın iki hissəyə bölünməsində, 1918-ci il ermənilərin törətdikləri soyqırırında, 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikası Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunduqda, 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərar verdikdə, 1948-1953-cü illərdə 100 mindən çox azərbaycanlı öz ata-baba yurdundan kütləvi surətdə köçürüldükdə, 1990-cı il yanvarın 20-də Sovet ordusu Bakıda və respublikanın digər yerlərində dinc əhəliyə qarşı soyqırırını, törətdikdə, 1992-ci il fevralın 26-da rus ordusunun köməyi ilə ermənilər Xocalı soy-

qırımını həyata keçirdikdə milləti bir amal, məqsəd ətrafında birləşdirmək, millətin ruhunun sınmasının qarşısını almaq yolunda ən böyük silah olmuşdur. Bir sözlə, Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının yaşadığı tarixi taleyi yaşamış bir dildir. Ona görə də Azərbaycan dilində Azərbaycan xalqının bütövlükdə özü var. Azərbaycan dilində Azərbaycan xalqının dünəni, bu günü dil açıb danışır. Bu dil Azərbaycan xalqının həyatını tam şəkildə əks etdirir. Azərbaycan dilində Azərbaycan xalqının həyatı güclü yer aldığına görə dilimiz könül dilidir, ürək dilidir. Könül dili, ürək dili olmaq üçün xalqın özü ilə birgə dili də çətin və ağır sınaqlardan keçməyi bacarmalıdır. Xalqımızın bütün çətin və ağır sınaqlarında dilimiz xalqımızla birgə olmuşdur. Nəticədə xalqımız da, dilimiz də dünya xalqları və dünya dilləri sırasında öz milli xarakterini göstərə bilmişdir. Xalqımız dilimiz üçün, dilimiz isə xalqımız üçün bir memar rolunu oynamışdır. Belə ki, xalqımız dilimizi formalaşdırmış və bu günə gətirib çıxarmış, dilimiz isə xalqımızı yaşatmışdır. Azərbaycan xalqı və Azərbaycan dili qoşa qanad rolunda olmuş, xalqımızın və dilimizin qorunmasında “milli müdafiə cəbhəsi” rolunu oynamışdır. Həmin “milli müdafiə cəbhəsi” Azərbaycan dilinin könül dili, ürək dili olmasını dilimizin taleyinə çevirə bilmişdir. Ona görə də könlümüzə, ürəyimizə yol tapan ədəbi-bədii nümunələri daha tez duyuruq, sevirik və vətənimizin səsi kimi qəbul edirik. Bu mənada Bəxtiyar Vahabzadənin “Ana dili” şeiri vətənimizin səsidir. Bu şeir təfəkkürümüzə, ürəyimizə mənəvi qidadır. Dilimizin üstünə gələnlərə

qarşı bir ordu qoşundur. Könlümüzdən keçənləri yüksək bədii şəkildə söyləmək qüdrətində olan Azərbaycan dilinin nəyə qadir olduğunu göstərən poeziya nümunəsidir. Bunu təkcə oxumamalı, həm də əzbərdən bilməliyik. Həmin misralarla ürəyimizdə danışmağı bacarmalıyıq. Bir sözlə könül dilinin, ürək dilinin bariz nümunəsi olan “Ana dili” şeirinin gücünə diqqət yetirək:

*Dil açanda ilk dəfə «ana» söyləyirik biz,
«Ana dili» adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə.*

*Bu dil bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.
Bu dil tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,
Bu dil əcdadımızın bizə miras verdiyi
Qiymətli xəzinədir...onu gözlərimiz tək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək.*

*Bizim uca dağların sonsuz əzəmətindən,
Yatağına sığmayan çayların hiddətindən,
Bu torpaqdan, bu yerdən,
Elin bağrından qopan yanıqlı nəğmələrdən
Güllərin rənglərindən, çiçəklərin iyindən,
Mil düzünün, Muğanın sonsuz genişliyindən,
Ağsaçlı babaların əqlindən, kamalından,
Düşmənin üstünə cuman o Qıratın nalından
Qopan səsdən yarandı.
Sən xalqımın aldığı ilk nəfəsdən yarandı.*

bilməmişdir. Bəzi qəbilə, tayfa dillərinin millət dilinə çevrilə bilməməsi, hətta başqa dillərin gücündən faydalana bilməməsi səbəbləri tədqiqat mövzusu kimi araşdırılmamışdır. Bəlkə də bəzi dillərin başqa dillərdən faydalanmaq gücü olmadığı üçün onlar kiçik millətlərin, tayfaların dilləri kimi qalmış, onlar məhdud bir dairədə, ərazidə işlənmişdir. Qeyd edək ki, Azərbaycan dili başqa dillərdən zənginləşmək gücü olan dil olsa da, onun işlənmə coğrafiyası dünyanın bir sıra dilləri, o cümlədən beynəlxalq dillərlə müqayisədə məhduddur. Belə ki, Azərbaycan dilinin işlənmə coğrafiyası tarixən geniş olsa da (tarixi ərazilərinin genişliyi ilə əlaqədar olaraq), hal-hazırda konkret ərazisi, sərhədi, coğrafiyası olan Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir. Ancaq dünyanın beynəlxalq dilləri bir ölkədə deyil, bir çox ölkələrdə işlənir. Təbii ki, belə dillər böyük mədəniyyətlərdən faydalanaaraq zənginləşmişlər. Beynəlxalq dillər, “imperator dillər” öz zənginliklərinə görə faydalandıqları dillərə də borcludurlar. Ona görə ki, onlar faydalandıqları dillərdən istədikləri qədər, lazım olan qədər sözlər alır, öz mədəniyyətlərini, ədəbiyyatlarını inkişaf etdirə bilirlər. Bu prosesi milli maraqlarına uyğun şəkildə aparırlar. Güclü ölkə zəif ölkəni fəth etdiyi kimi, beynəlxalq dil də, “imperator dil” də zəif dilləri fəth edir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Azərbaycan dili nə beynəlxalq dildir, nə də “imperator dil”dir. Ancaq Azərbaycan dili ürək, könül dili olduğu üçün başqa dilləri fəth etmədən lazım olan sözləri alıb, alır və alacaqdır. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dili söz

alış-verişində kifayət qədər gücü, qüdrəti olan dildir. Azərbaycan dili tarixboyu qonşuluğunda olan, eləcə də müxtəlif əlaqələrdə bulunan xalqlardan söz almış və onlara söz vermişdir. Bu cür mədəni əlaqə Azərbaycan dilinin könül dili, ürək dili olmasından irəli gəlmişdir. Həm də Azərbaycan dili sadəcə olaraq könül dili, ürək dili deyil, həm də tarixi-siyasi coğrafiyası, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, qədim dövlətçilik ənənəsi olan dildir.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, ürək dili, könül dili heç zaman ölə bilməz, tarix səhifəsindən silinə bilməz. Ancaq “imperator dil” imperiya dağıldıqdan sonra sıradan çıxar, ölü dilə çevrilə bilər.

“İmperator dillər” hansılardır, onlar azdır, ya çoxdur və s. məsələlərə münasibətlər də olmuşdur. [2, 30-40] Təbii ki, dünyada “imperator dillər” azdır, ancaq bununla müqayisədə “imperator olmayan dillər” isə çoxdur. “İmperator dillər” dil, mədəniyyət imperatorluğunu, hərbi və idarəetmə imperatorluğunu qurmuş dillərdir. Belə dillər sırasında latın, ərəb, ingilis və türk dillərini qəbul edənlər də vardır. [2, 30] Bəzi araşdırmalara görə, latın dilinin lüğət tərkibindəki sözlərin yüzdə əllisi yunan dilindən alınmışdır. [2, 31] Dünyanın dastan ədəbiyyatının, şeirinin, fəlsəfəsinin, mifologiyasının yarandığı yunan dilinin özü də başqa dillərdən (Makedoniya, Suriya, Mesopotomiya və s. dillərdən) sözlər almışdır. Latın dilinə bir qisim mühüm sözlər isə dəyişmiş formada başqa dillərdən daxil olmuşdur. [2, 31] Ancaq latın dilinin səs sistemi və quruluşu millidir. Bu qədim dilin o qədər böyük

qüdrəti var ki, fransız, ispan, italiyan, portuqal və s. dillərdən qaynaqlansa da, tibb, fizika, kimya və bir sıra elmlərdə istifadə olunan terminlər latın sözləridir.

Ərəb dilini də “imperator dili” hesab edənlər bu dildəki sözlərin böyük bir qisminin yunan, latın, sanskrit, fars və digər dillərdən alındığını qeyd edirlər. [2, 32] Ancaq ərəblər də aldıkları sözlərə öz damğalarını vurmağı bacarmış, həmin sözləri ərəbləşdirmişlər. Burada ərəb dilinin fonetik və morfoloji imkanları böyük rol oynamışdır.

İngilis dili “imperator dili” olmaqla beş qitəyə söz vermiş, söz almış və zəngin bir dil səviyyəsinə gəlib çıxmışdır. İngilis dilinin aldığı sözlər bu dilin təbiətinə uyğunlaşmış, eyni zamanda ingilis dilinin nüfuzuna xidmət etmişdir. Yəni ingilis dili aldığı sözləri öz dilinin səs sisteminə uyğunlaşdırmış, ingilisləşdirmiş, milliləşdirmişdir. Tədqiqatlara görə, ingilis dilinin lüğət tərkibindəki sözlərin yüzdə yetmiş beşi latın və fransız sözləridir. [2, 34] Belə sözlər dəyişikliyə uğramış, ingilis dilinin səs sisteminə uyğunlaşmışdır. Araşdırmalara görə, ingilis dilində bu qəbildən olan 90.000 söz vardır. [2, 34] Deməli, dilin özünəməxsus səs sisteminin olması vacib və əhəmiyyətlidir. Belə ki, dilin özünəməxsus səs sisteminin olması imkan verir ki, alınma sözlər daxil olduğu dilin səs quruluşuna uyğunlaşsın.

Dünyada heç bir dilin lüğət tərkibi tam şəkildə milli deyildir. Ancaq dillərin hər birinin səs sistemi millidir. Səs sisteminin milli olması dil quruculuğu işində milli olmayan sözləri özününküləşdirir. Bu

proses ingilis dilində də özünü göstərmişdir. Bəzi araşdırmalarda türk dili “imperator dili” hesab olunur, həqiqət kimi o da götürülür ki, bu dil Osmanlı İmperiyasına qədər də mövcud olan dövrlərdə də “imperator dili” olmuş, “Asiya qitəsində başqa millətləri bir dövlət və güc sahibi olaraq idarə etmişlər”. [2, 35] Türklər bu işi sonralar da uğurla davam etdirmiş, Tanrının sevimli və məğrur övladları kimi tarixə öz möhürlərini vurmuşlar. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Azərbaycan dili türk dillərinə daxil olmaqla türklərə məxsus olan bütün dəyərlərdən qaynaqlanmışdır. Məhz Azərbaycan dilindəki gücün bir səbəbi də onun türklərə məxsus olan dəyərlərdən qaynaqlanması ilə bağlıdır. M.Kaşğarinin “Divani lüğət-it-türk” əsərindəki bu fikirdən qidalanmasıdır: “Gördüm ki, uca Tanrı dövlət günəşini Türklərin bürclərindən doğdurmuş. Onlara *Türk adını* özü vermiş; onları *yer üzünün xaqanı* etmiş və dünya xalqının düzənlənməsini onların əllərinə buraxmışdır.” [2, 35] Bir sözlə, türk mədəniyyəti, ədəbiyyatı, dövlətçilik tarixi bütün türk millətini, o cümlədən Azərbaycan xalqını böyük güc sahibi edir.

Türk dilinin “imperator dili” olmasına əsas verən xarakterik cəhətlərdən biri kimi qədim türklərin həyat tərzini olmuşdur. Qədim türklər yaylaq və qışlaq həyat tərzini keçirməklə həmişə at belində olmuşlar. Yeni otlaq sahələri tapa bilmək üçün at belində ömürlərini keçirmiş, hətta zəngin şifahi ədəbiyyatlarını yaratmışlar. Təsadüfi deyil ki, türklərdə dastan ədəbiyyatı əsrlər boyu güclü olmuş, onların ədəbi-bədii, fəlsəfi

düşüncəsini nəinki yazılı formada, həm də şifahi şəkildə dövrümüə gətirib çıxarmışdır. Türklərin müxtəlif yerlərə at belində çapmaları başqa xalqlarla toqquşmalarına səbəb olmuş, nəticədə başqa xalqların dillərindən sözlər almış, aldıkları sözləri özünüküləşdirmişlər. Başqa dillərdən alınmış sözləri özünüküləşdirmək həmin sözləri diriltmək, yaşatmaqdır. Alınma sözləri hər dil dirildə bilməz, yaşada bilməz. Bunun üçün dilin özü diri olmalı və yaşmalıdır. Dillərin rəqabətinə, yaxşı mənada döyüşünə hazır olmalı, hər b dili kimi fəaliyyət göstərməlidir. Bu da türk dilinin xarakterində var. Əlişir Nəvainin dediyi kimi türk dili “feillər” və “məcazlar dili” olduğunu anladır. Onlar “Asiya bozqırlarında “gəl!”, “get!”, “vur!”, “qır!”, “çıx!”, “en!”, “dur!” və s. kimi təkhecalı feillərin sədaları altında olmuşlar. Həmişə hərəkətdə olduqlarından feilləri də özləri yaratmışlar. Özlərinə lazım olan digər sözləri isə başqa dillərdən almışlar. Bunun üçün böyük millət olmaq lazımdır. Yaratdığı sözə də, aldığı sözə də sevgi ilə yanaşmaq, xor baxmamaq gərəkdir. Eyni zamanda millətinin tarixini bildiyin kimi, sözlərin də tarixini bilməlisən.

Türk dili, o cümlədən Azərbaycan dili “məcazlar dili” olmaqla ən gözəl şeirləri yazmağa, söyləməyə imkan yaradan dildir. İlahi bu dilə elə qüdrət vermişdir ki, onun ifadə etdikləri insanı tilsimləyir və qeyri-adi təsir gücünə malik olur. Nəticədə dil insanı ovsunlayır. Yüzlərlə, minlərlə şeirlər, o cümlədən Nüs-rət Kəsəmənlinin “Unut kədərini” şeiri bu dil vasitəsilə oxucunun yaxşı mənada aqlını başından alır.

*Nədir gözlərində bu qəmli sual,
Unut kədərini, qəmini unut!
Hələ ki ömründə mən varam sənin,
Unut kədərini, qəmini unut!*

*Bu da bir zamandı gəlib gedəcək,
Sevincin kədərə gülüb gedəcək,
Bu qəmli günlərin ölüb gedəcək,
Unut kədərini, qəmini unut!*

*Elə bil dağsan ki, vüqar yaraşır,
Söylə, taleyində kimlər dolaşır?
Sən elə işıqsan görənlər çaşır,
Unut kədərini, qəmini unut!*

*Dağlardan gəlmişik çəni unutma,
O şirin çağları, dəmi unutma.
Qurban gözlərinə, məni unutma,
Unut kədərini, qəmini unut! [8]*

Bu hissləri ifadə etmək üçün İlahi hər dilə belə bir şans vermir, belə bir imkan yaratmır. Ancaq hansı dilə şans verir və imkan yaradırsa, həmin dilin nəinki özü, həm də həmin dildə yazılanlar abidəyə çevrilir. Bu mənada Azərbaycan dili abidəyə çevrilmiş dildir və bu dildə yazılanlar da abidələşmişdir. Ona görə də dilimizi vətənimiz kimi qorumalıyıq, sevməliyik.

1.6. Azərbaycan dili aşiqlərin dilidir...

Hər iki kəlmə – *Azərbaycan dili və aşiqlərin dili* kəlmələri bir bahar günəşi kimidir. Bu kəlmələr bir-birinin yanında həm də bahar günlərini xatırladır. Qəlbimizdə bəyaz və parlaq duyğular oyadır. Bunlar dilimizin lügət tərkibinin qızıl kəlmələridir. Həm də isimlər içərisində hər bir kəsin sevdiyi isimlərdir. Belə kəlmələrin öz iyi, öz ətiri olur. Həmin qoxunu, ətiri iyləmək, qoxulamaq bir səadətdir. Bu səadətə qatılanlar təkcə xoşbəxt deyil, həm də dil aşiqləridir. Min beş yüz ildir ki, ədəbiyyata xidmət edən ədiblərin, şairlərin hər biri sözün həqiqi mənasında dil aşiqləridir. Daş, gil, dəri, kağız üzərində yazılan mətnlərimiz, ədəbi-bədii nümunələrimiz nə qədər qiymətlidirsə, onları yazanlar da bir o qədər qiymətli olan aşiqlərimizdir. Onlar dilə, ədəbiyyata, mədəniyyətə, tarixə aşiq olaraq, olub keçənləri yazıya almışlar. Bununla da onlar dilə, ədəbiyyata, mədəniyyətə, tarixə olan sevgilərini bir aşiq simasında təqdim etmişlər. Oğuz elinin ən böyük aşiqlərindən biri Orxon-Yenisey yazılarını daş üzərində həkk edənlərdir. Qobustan qayaları üzərində rəsm çəkənlərdir. Gəmiqaya yazılarını yazanlardır. Onlar daş üzərində yazı həkk etməklə dilə, ədəbiyyata, mədəniyyətə, tarixə xidmət edən aşiqlərdir. Min beş yüz ildən çoxdur ki, ədəbi-bədii düşüncəmiz yazılır, oxunur və bu da nəsilər arasında körpü yaradır.

Dilin ilk aşığı xalqın özüdür. Xalq doğma ana dilində folklor nümunələri yaratmaqla dilin bədii imkanlarını üzə çıxarmış, dilin nəyə qadir olduğunu göstərmişdir. Daha sonra yazılı dilin imkanlarından ədiblər və şairlər gen-bol istifadə etmişlər. Dilin ilkin aşığı xalqın özü, ikinci aşığı isə ədibləri və şairləri olmuşdur. Min beş yüz illik Oğuz ədəbiyyatı tarixində Mahmud Kaşğaridən sonra Əlişir Nəvai ən böyük aşığılardan biri kimi tarixə düşmüşdür. O, türk dili üçün böyük xidmətlər göstərmişdir. Əlişir Nəvai XV əsrin Türkcəstan şairi olmaqla fars dilində yazanların qarşısına türk dilində yazmaqla çıxmışdır. O dövrdə doğma dilini, türk dilini fars dilindən üstün tutmaq böyük cəsarət tələb edirdi. Əlişir Nəvai fars dilində yazmağın bir ənənəyə çevrildiyindən çəkinməyərək türk ədib və şairlərinin türk dilində yazması üçün onları qəflət yuxusundan oyatmışdır. Öz şeirlərini türk dilində yazmaqla farsca şeir yazanlara etiraz etmiş, türk sözlərinin təbiiliyini, gözəlliyini, bədii imkanlarını öz dövründəki və öz dövründən sonra gələn ədiblərə, şairlərə anlada bilmişdir. Əlişir Nəvai öz doğma türkcəsində yazmaqla ərəb və fars dillərinin etdiyi xidmətlərə, oynadığı rola kölgə salmamışdır. Məsələn, ərəb dilinin “Quran”ın dili kimi üstün bir dil olduğunu qəbul etmiş, oradakı hədislərdən gətirdiyi nümunələr əsasında ərəb dili ilə bağlı görüşlərini də təqdim etmişdir. Bununla yanaşı, “Mühakimətül-lügətəyi” adlı əsərində türk və ərəb dilləri ilə bağlı görüşlərini də çatdırmaqdan yan keçməmişdir. Türkcənin zənginlikləri və incəlikləri sırasında mühüm rol oynayan bəzi məqamları nəzərə çatdırmışdır.

Məsələn, türkcənin feil zənginliyi, cinas yaratmaq imkanları, qafiyə ənənəsinə malik olması və s. Əlişir Nəvaiyə görə, türkcə sözlər bir “bahar gülü”dür. O, türkcənin dərinliklərinə baş vuran zaman orada gördüyü gözəllikləri belə anlatmışdır: “Bu aləmin gül bağçalarına girdim. Gülləri fələyin günəşindən daha parlakdı. Hər yanında göz görmədiyi, əl dəymədiyi daha nələr və nələr vardı. Amma bu zirzəminin ilanı qan tökən və bu güllərin tikanı saysızdı. Bunları görəncə düşündüm və dedim ki: Demək bizim Türk şairləri bu qorxulu və tikanlı yollardan çəkindikləri üçün türkcəni buraxıb getmişlər. Mən Türkcənin fəzasında təbiətimin atını azadlığa buraxdım; xəyalımın quşunu qanatlandırdım. Vicdanım bu xəzinədən nəhayətsiz qiymətli daşlar, ləllər, incilər aldı; könlüm bu gül bağçasının dürlü çiçəklərindən uçsuz-bucaqsız gözəl qoxular qoxuladı”. [2, 52]

Türk dilinin digər aşıqlərindən biri də Məhəmməd Füzulidir. Məhəmməd Füzuli Əlişir Nəvai kimi türk dilinin şeir dili kimi böyük gücə malik olduğunu söyləmişdir. O demişdir:

*Ol səbəbdən farsî ləfzîlə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfzîlə ikən düşvar olur.
Ləhceyi-türki qəbulu-nəzmi-tərkib etməyib,
Əksərən əlfazi namərbutü nahəmvar olur.
Məndə tövfiq olsa bu düşvarı asan eylərəm.
Novbahar olğac tikəndən bərgi-gül izhar olur.*

Məhəmməd Füzuli fars dilində daha çox şeirlər yazıldığını, türk dilində isə bu baxımdan hələ çətinliklə-

rin olduğunu demişdir. Allahın yardımı ilə türk dilində incə şeirlər yaratmağı müqəddəs bir iş kimi öz üzərinə götürmüşdür. Bununla da Əlişir Nəvaidən sonra Məhəmməd Fizuli türk dilinin Yaxın və Orta Şərqlə klassik ədəbiyyatında ərəb, fars dilləri ilə birlikdə mühüm yer tutması üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir.

Dilə aşiq olanlar, dili sevənlər yaxşı olan hər bir şeydə aşiq olduqları, sevdikləri dilin təbiətini, ruhunu axtarırlar. Sevginin, aşıqlığın növləri müxtəlifdir: fəsilərə sevgi, güllərə və çiçəklərə sevgi, rənglərə, səslərə, işıqlı dünyaya və s. Ancaq bunların içərisində dilə olan aşıqlıq və sevgi tamamilə fərqlidir. Bu fərqi dildən istifadə edənlərin hər biri başa düşür, anlayır. Sözlərin dildə çələng yaratdığını bilir. Sevdikləri hər bir şeyi üstün tutduqları kimi, sevdikləri və aşiq olduqları dili də başqa dillərdən üstün tuturlar. Dilə olan sevgi, aşıqlıq dil aşıqlarının dillərini (üslublarını) yaradır. Odur ki, türkcənin içərisində “Əlişir Nəvai türkcəsi”, “Məhəmməd Fizuli türkcəsi” vardır. Onlar türkcəyə aşıqlıq sayəsində türkcənin içərisində bir türkcəni yaşatmışlar. Türkcə, o cümlədən Azərbaycan dilində yazan şairlərin, ədiblərin hər biri öz üslublarını formalaşdırmışdır. Güclü və nüfuzlu üslubların təsiri altında min illərdir ki, ədəbiyyat yaranır və inkişaf edir.

Əslə türk olan ədib və şairlərin ərəb, fars dillərində yazması heç də onların türkoloji düşüncələrini əlindən almamışdır. Onlar türk kimi düşünmüş, türk olduqlarını qürur yerinə çevirmiş, sadəcə olaraq dövrün qəbul etdiyi, məqbul saydığı ərəb və fars dillərində yazmışlar. Bunlardan biri də türk olmasına və tür-

koloji düşüncəyə sadıq olan, ancaq fars dilində yazan Nizami Gəncəvidir. Q.Təbrzinin, Ə.Xəqaninin, N.Gəncəvinin və farsca yazan digər sənətkarların milli düşüncə tərzini heç vaxt zəif olmamışdır. Həm də onların mənsub olduqları milli dil (Türk//Azərbaycan) heç də ərəb, fars dilindən zəif olmamışdır. Təsədüfi deyil ki, Şirvanşah Axsitan Nizami Gəncəvidən “Leyli və Məcnun” poemasını türkcə (Azərbaycan dilində) deyil, fars dilində yazmasını istəmişdir. Şirvanşah Axsitanın bu istəyinin müqabilində Nizami Gəncəvinin “Beyninə qan vurması, dodağının əsməsi” bir fakt kimi öz təsdiqini tapmışdır. Deməli, fars dilinin poeziya dili olduğu dövrdə türk (Azərbaycan) dilinin nüfuzu heç də ondan geridə qalmamışdır. Belə olmasaydı, Şirvanşah Axsitan Nizami Gəncəviyə deməzdi ki, “Leyli və Məcnun” poemasını fars dili ilə bəzəsin, türkcə yazmasın. Hətta Şirvanşah Axsitan türkcə yazmağı, danışmağı özlərinə yaraşdırmamış, farsları yüksək sülalə hesab etmiş, yüksək sözün fars dilində deyildiyini məqbul bilmişdir. Bu da Şirvanşah Axsitanın türk (Azərbaycan) dilinə olan qısqançlığını təsdiq edir. Yəni fars dilini türk dilindən üstün tutmaq, poemanı türk dilində deyil, fars dilində yazmaq istəyi qısqançlıq və türk dilinin nüfuzundan narahat olmaqdan başqa bir şey deyildir. Qeyd edək ki, Nizami Gəncəvidən fərqli olaraq Əlişir Nəvai və Məhəmməd Fizuli türk dilində yazmaq yolunda mücadilə etmiş və buna da nail olmuşlar. Məsələn, Məhəmməd Füzuli “Leyli və Məcnun” poemasını yazarkən demişdir:

*Leyli-Məcnun əcəmdə çoxdur,
Ətrəkdə ol fəsanə yoxdur.
Təqrirə gətir bu dastanı,
Qıl tazə bu əski bustanı.*

Məhəmməd Füzuli “Leyli və Məcnun” poemasının əcəmdə çox yazıldığını, türkcə yazılmadığını söyləmiş və türkcə ən gözəl “Leyli və Məcnun” poemasını yazmışdır. Bununla da türk dilinin bütün gözəlliklərini, imkanlarını və türk dilinə aşıqlığının əbədiyini sübut etmişdir. Əgər onun türk dilinə sevgisi və aşıqlığı olmasaydı, o, türk dilində belə gözəl “Leyli və Məcnun” poeması yazıb bilməzdi.

Dilə sevgi, aşıqlıq dilin ətrini, qoxusunu, imkanlarını üzə çıxarır, dili tanıdır, başqalarına sevdilir. Sevgi və aşıqlıq nadanlıq, cəhalət, qaranlıq alt-üst edir, ətrafı və bütün aləmi işıqlandırır. Bu mənada türk dilində yazan Əlişir Nəvainin, Məhəmməd Füzulinin xidmətlərinə belə yanaşmalı və qiymət verməliyik. Bu gün hər bir türk dilinin milliləşməsi, zənginləşməsi və gözəlləşməsi yolunda ilk mübarizə və mücadilə edənləri (Əlişir Nəvaini, Məhəmməd Füzulini və digərlərini) unutmamalıyıq. Ona görə ki, vaxtilə təqiblərdən, yasaqlardan qorxmayaaraq türkcə yazmaq türk ədəbiyyatı tarixinə ən böyük töhvə olmuşdur. Əgər belə olmasaydı, onda Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Almaz İldırım, M.Ə.Sabir, M.Hadi, A.Səhhət, S.Vurğun, R.Rza, S.Rüstəm, B.Vahabzadə, N.Xəzri, M.Aslan, M.Yaqub, M.İsmayıl, N.Kəsəmənli və bu qəbildən olan yüzlərlə şairlər yetişə bil-

məzdi. Bunların hər biri Azərbaycan dilinin zənginliyini, gözəlliyini, milliliyini özlərindən əvvəlki ənənələrdən istifadə etməklə inkişaf etdirmişlər. Dili sevnələr, dilə aşıq olanlar dilin zənginliyi, gözəlliyi, milliliyi qarşısında etiraf etmişlər. Bu etirafın nəticəsində dilə xidmət göstərmiş, dilin imkanlarını üzə çıxarmış, dilin potensialına işıq salmışlar.

Təmizliyi, tərəvəti, ətiri sevməyən verməyən yoxdur. Təmizlik, tərəvət, ətir hər bir kəsin xoşuna gəlir. Axı *təmizlikdə* saflıq, qarışıqsızlıq, xalislik, mənnən nöqsansızlıq, saflıq, düzlük, *tərəvətdə* təzəlik, lətafət, gözəllik, təmizlik, saflıq, sağlamlıq və s., *ətir-də* gözəl iy, rəyihə və s. var. *Təmizlik, tərəvət, ətir* sözləri də, onların mənaları da dilimizin ruhuna, təbiətinə o qədər uyğunlaşmışdır ki, biz bu sözlərin mənşəyindən danışmağı ağılımıza belə gətirmirik. Bəlkə də buna görədir ki, bu sözlərdən *təmizlik* sözünün [11, 309] mənşəyi “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə qeyd olunmamışdır. *Tərəvət* [11, 318] və *ətir* sözlərinin [12, 147] ərəb mənşəli olduğu “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə verilsə də, onların mənşəyi çoxlarının marağ dairəsində deyil. Ona görə ki, qeyd olunan sözlər də, onların mənaları da milli sözlərimiz qədər dilimizin lüğət tərkibinə, qrammatik quruluşuna bağlanmışdır. Bu qəbildən olan sözlər dilimizə, dilimiz isə bu qəbildən olan sözlərə aşıq olmuşdur. Hətta *sabun* sözü də belədir. Bu söz dilimizin səs quruluşuna elə uyğunlaşmışdır ki, heç kəs bu sözün latınca *sapo*, fransızca *cavon* sözləri ilə bağlı olması barədə düşünmür. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə

sabun sözünün “Kirli və ya yağlı şeyləri və s.-ni yuyub təmizləmək üçün yağlardan və qələvi maddələrdən hazırlanan, suda tez əriyib köpüklənən bərk və ya yarımmayə kütlə” mənasında olduğu qeyd olunsa da, [11, 7] mənşəyi göstərilməmişdir. Bu da onu təsdiq edir ki, dil həm də başqa dillərdən alınmış sözlər hesabına zənginləşir. Başqa dillərdən gələn sözlər ifadə etdikləri mənalar vasitəsilə dilə xidmət edirlər. Bu baxımdan *təmizlik*, *təravət*, *ətir*, *sabun* sözlərinin və bu qəbildən olan sözlərin hər biri ifadə etdikləri mənalarla dilin semasiologiya sistemini zənginləşdirirlər. Yəni milli sözlər kimi, alınma sözlər də dilin səs və məna sisteminin keşiyində dayana bilir. Həm milli sözlər, həm də alınma sözlər təkcə dildə danışan adamlara deyil, həm də dilin özünə xidmət edir. Bu xidmət sözlərin dilə aşılıyını kimi diqqəti cəlb edir. Məsələn, milli sözümüz olan *corab* ismi “Yun, iplik və ya süni sapdan toxunan uzun və ya qısa boğazlı ayaq geyimi” mənasını bildirməklə [13, 427] yanaşı, dilin semasiologiya sistemini, qrammatik quruluşunu zənginləşdirir. Bu da sözün dilə xidmətindən, dilə aşılıyından başqa bir şey deyildir.

Milli sözlərimiz kimi, alınma sözlər də nəinki dili bəzəyir, həm də adət-ənənəni, etnoqrafiyanı zənginləşdirir. Məsələn, *xına* sözü dilimizə ərəb dilindən gəlmişdir. Ancaq dilimizə o qədər uyğunlaşmış və ifadə etdiyi “Saçı (keçmişdə, habelə köhnə adətə barmaqları, əlləri, saqqalı) boyamaq üçün işlədilən, həmin bitkinin yarpaqlarından hazırlanan toz halında sarımtraq-qırmızıyaçalar maddə” məna ilə [12, 457] dilin sema-

siologiya sistemini zənginləşdirmiş və xalqımızın etnoqrafiyasında *xınaqoyma* adətini də yaratmışdır. Etnoqrafiyamızda “toydan qabaq ərə gedən qızın başına, əl-ayağına *xınayaxma* (qoyma)” [12, 457] adətinin kökündə *xına* sözü dayanır. “Vəziyyətin, şəraitin tamamilə kəskinləşdiyini, ağırlaşdığını, əvvəlkinə oxşamadığını bildirən ifadə” kimi *bu xına o xınadan deyil, bu xına o xınaya oxşamır*” [12, 457] işlənir ki, burada da *xına* sözünün imkanlarını görməmək olmur. *Xınaçiçəyi, xınagülü, xınalamaq, xınalı, xınayaxdı, xınayı* sözlərinin kökündə *xına* sözünün oynadığı rol da görürük. Bu sözlərdə *xına* kəlməsi elə bir izdivac qurur ki, onun vasitəsilə nəinki dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirir, həm də sözlərin bir-biri ilə, eləcə də sözlərin şəkilçilərlə izdivacına gözəllik gətirir.

Gərdən, nişan sözləri, qadın geyimləri hazırlamaq üçün istifadə olunan *qriplin, kristalon, trikatın, marlovka, ştatni, çit, kətan, vilvet, vilyur* və s. parçalar bizim dilimizdə doğmalaşmış sözlər kimi diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda dodaq və dırnaq boyaları qadınların istifadəsində Azərbaycan dilinin zövqünə uyğunlaşmışdır. Bu sözlər də dilimizə, dilimiz isə bu sözlərə aşiq olmaqla bir-birinə bağlanmış, bir-biri ilə vəhdət yaratmışlar. Məsələn, fars mənşəli *gərdən* (“boyun” mənasında) sözü aşağıdakı misallarda fikrin, mənanın və mətləbin açımında açar rolundadır:

Boyun sürahidir, bədənini billur; Gərdənin çəkilməmiş minadan, Pəri (M.P.Vaqif) Ağ incə geyimli gözəl küncdə dayanmışdı. Qara saçları ağ gərdənini qaplamışdı. (Y.V.Çəmənəminli) [2, 236]

Yaxud fars mənşəli *nişan* sözü “əsər, əlamət, iz” mənasında fikrə və fikri ifadə edən cümlələrə gözəllik verir. Məsələn:

Vidadi xəstəni gəl indi tanı; Hanı o sən görən şəkli-nişanı? (M.V.Vidadi) Amma sənin itəcəkdir ad-sanın; Qalmayacaq yer üzündə nişanın. (A.Səhhət) Çoşqun irmaq kənarında; Nə qızlardan bir nişan var; Nə oğlanlar isliq çalır; Nə qaynayan, nə coşan var (Ə.Cavad)

Nişan sözü əsasında yaranan *nişan qoymaq* (“sonradan tanımaq, bilmək üçün işarə vurmaq, qeyd eləmək, nişanlamaq” mənasında), *nişan vermək* (“tanıtmaq, göstərmək, bildirmək, adını vermək” mənasında), *nişan almaq* (götürmək) (“silahı hədəfə tuşlamaq, yönəltmək” mənasında), *nişana qoyub atmaq* (“hədəf edib güllə ilə vurmaq” mənasında), *nişanbazlıq* (“adaxlıbazlıq” mənasında), *nişanbənişan* (“bütün nişanları, əlamətləri, xüsusiyyətləri ilə” mənasında), *nişançı* (“mahir nişan atan, düzgün nişan vuran; snayper” mənasında), *nişanlı* (“adaxlı, nişanlanmış, ad edilmiş, deyikli” mənasında), *nişansız* (“heç bir nişanı, əlaməti, izi olmayan” mənasında) və s. sözlər dilin lüğət tərkibini və semantik sistemini zənginləşdirmiş, dilimizə bir gözəllik gətirmişdir.

Dili zənginləşdirən, ona gözəllik gətirən bir vəcib məqam vardır. Bu da dillə mədəniyyət arasındakı əlaqədir. Dil ilə mədəniyyət arasındakı sıx əlaqə nəticəsində dil mədəniyyətin bütün incəliklərini adlandırır, mədəniyyət isə dilin bütün zənginliklərini üzə çıxarır. Hər bir xalqın həyat tərzi, məişəti onun mə-

dəniyyəti kimi diqqəti çəkir. Belə ki, hər bir xalqın həyat tərzini, məişəti onun dilində öz əksini tapır. Məsələn, eskimoslarda qarın müxtəlif növləri vardır. Onlarda qar adlarının çox olması yaşadıkları Alyaska, Kanada, Qrenland ərazilərində qarın olması ilə bağlıdır. [14, 36] Eskimosların yaşadığı bu ərazilərdə qar bol olduğundan, həmin ərazilərdə qarın müxtəlif növləri yağdığından qarın çoxlu adları yaranmışdır. Eskimoslar öz həyat tərzlərinə, məişətlərinə sahib çıxaraq qarın müxtəlif növlərinə dillərində ad vermiş, adlandırmışlar. Həyat tərzinin, məişətin bu cür zənginliyi dilin ifadə imkanlarının zənginliyini ortaya çıxarmışdır. Deməli, insan həyat tərzini, məişətini qavramaqla ona sahib çıxmış və dildə onun ifadə imkanlarını tapmışdır. Məsələn, azərbaycanlılar *toy mərasimini* qavramaqla bu mərasimi ifadə edən *toy* sözü ilə əlaqəli *toy eləmək* (etmək, qurmaq, vurdurmaq, çaldırmaq, tutmaq və s.), *toybaşı//toybəyi* (toy məclisini idarə edən adam), *toyçu* (toyda çalan çalğıcı), *toy-düyün* (toy, toy məclisi), *toyxana* (toy məclisi üçün düzəldilən yer, böyük otaq), *toy-mağar//toy-nağara* (toy büsəti; çalğı, zurna-nağara, zurna-balaban, təntənə), *toypayı* (toy hədiyyəsi), *toy-bayram* (şənlik, şadlıq, bayram), *toy-büsat* (şənlik etmək, təntənə düzəltmək) sözlərini işlədirlər. Bu da təsdiq edir ki, hər xalqda olduğu kimi, azərbaycanlılarda da həyat tərzini, məişətini dilə, dil isə həyat tərzinə, məişətə aşığıdır. Onların hər ikisi bir-birinə bağlıdır və bir-biri ilə əlaqəlidir.

Azərbaycan dili hər bir azərbaycanlının yaratdığı müştərək əsərdir. Bu dil vətən kimi, ana kimi müqəddəsdir.

dəsdir. Dilin müqəddəsliyini qorumaq üçün həmin dildəki sözlərin bədii imkanlarını üzə çıxarmaq lazımdır. Sözün bədii imkanlarını, ümumiyyətlə, imkanlarını üzə çıxarmaq onun bədii şəklini, ümumiyyətlə, şəklini çəkmək deməkdir. Dildəki hər bir sözün sadəcə olaraq şəkli, yaxud da bədii şəkli var. Yetər ki, onu çəkməyi bacarasan. Məsələn, Səməd Vurğun “Ala gözlər” şeirində “göz” sözünün bədii şəklini elə çəkibdir ki, oxucu *göz sözünün abidəsi* qarşısında məftun olmaya bilmir.

*Yenə qılıncını çəkdi üstümə
Qurbanı olduğum o ala gözlər.
Yenə cəllad olub durdu qəsdimə
Qələm qaş altında piyalə gözlər.*

*Başımdan getmişdi sevdanın qəmi,
Xəyalım gəzirdi bütün aləmi.
Bu dustaq könlümü, deyin yenəmi
Çəkdiniz sorğuya, suala gözlər?*

*Sevda yolçusuyam əzəl yaşımdan,
Könlüm ayrı gəzir can sirdaşımdan:
Dağıdır huşumu alır başımdan
Süzülüb gedəndə xəyalə gözlər.*

*Gərdənin minadır, boyun tamaşa,
Ay da həsəd çəkir o qələm qaşa.
Bir cüt ulduz kimi verib baş-başa
Yanıb şölə salır, camala gözlər.*

*Mənim sevgilimdir o gözəl pəri,
Qoy üzə vurmasın keçən günləri.
Mən qədir bilənəm əzəldən bəri,
Sizinlə yetmişəm kamala, gözlər.*

*Cahanda hər hökmü bir zaman verir,
Dünən dövrən sürən, bu gün can verir.
İllər xəstəsiyəm yaram qan verir,
Siz məni saldınız bu hala, gözlər.*

Ədəbiyyat:

1. Corc Oruell. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2010, 640 s.
2. Nihad Sami Banarlı. Türkçenin sırları. İstanbul, Aralık 2015, 317 s.
3. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: “Yazıçı”, 1985, 1040 s.
4. Nailə Sadıxova. Utopiya və antiutopiya ədəbi prosesdə. Nəzəriyyə və təcrübə (ingilis ədəbiyyatı əsasında). Bakı: “Elm”, 2006, 312 s.
5. [https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_\(tarixi_%C9%99razi\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_(tarixi_%C9%99razi))
6. <https://cetinbayramoglubaku.wordpress.com/2012/03/23/b%C9%99xtiyar-vahabzad%C9%99-ana-dili/>
7. <http://kayzen.az/blog/edebiyat/17843/torpaqdan-pay-olmaz-b%C9%99xtiyar-vahabzad%C9%99.html>

8. <http://kayzen.az/blog/poeziya/13313/unut-k%C9%99d%C9%99rini-n%C3%BCsr%C9%99t-k%C9%99s%C9%99m%C9%99nli.html>
9. Metin Cengiz. Felsefe ve şiir. İstanbul, 2014, 106 səh.
10. Min beş yüz ilin Oğuz şeiri. “Antologiya”, 2-ci cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2000, 1116 səh.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cilddə. IV cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 712 səh.
12. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cilddə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 792 səh.
13. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cilddə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 744 səh.
14. Atakan Altınörs. 50 soruda dil felsefesi. İkinci baskı. Şubat 2014, 207 səh.

**II. Azərbaycan dilinin
izdivac, ixrac və
idxal imkanları**

II.1. Azərbaycan dilinin izdivac və idxal prosesinə reaksiyası

Azərbaycan dili dil quruculuğu prosesinə və bütövlükdə dildə gedən hər bir hadisəyə ayıqdır, yaxşı mənada oyaqdır. Bu mənada dilimiz yaşamaq və inkişaf etmək haqqını güzəştə getmir, layiq olduğu həddi, səviyyəni qoruyub saxlamaqla yaşayır, inkişaf edir. Eyni zamanda dilimizin fonetik, leksik və qrammatik quruluşuna ziyan gətirən nə varsa, onların hamısından imtina edir. Su daşı suyu damcı-damcı süzüb təmizlədiyi kimi, dil də öz daxilində gedən prosesləri bir-bir saf-çürük edir, ayırır, dilin öz tələbinə və tələbatına uyğun şəkllə salır.

İctimai-siyasi, elmi, mədəni, iqtisadi, sosial və s. oyanışlar dilin zaman-zaman dil quruculuğu proseslərinə qoşulmasını stimullaşdırır. Bu proses, yəni ictimai-siyasi, elmi, mədəni, iqtisadi, sosial və s. oyanışlar və dilin zaman-zaman dil quruculuğu prosesinə qoşulması “yeni dil” yaratmaq deyildir. Bu, dilin mövcud olan reallıqlara diqqətidir. Belə diqqət olmazsa, onda dil reallıqlardan kənar qalar. Nəticədə dövrün reallıqları ilə bağlı olan anlayışları ifadə edən sözlər dilin lüğət tərkibində özünə yer ala bilməz və konkret tarixi dövrlər dilə iz sala bilməz. Axı konkret tarixi dövrlərlə əlaqəli bir çox anlayışlarla bağlı dildə kifayət qədər sözlər vardır. Belə sözlər dilə təbii şəkildə elə daxil olur ki, elmin, texnikanın, məişətin müxtəlif sahələrində həmin sözləri işlətmək məcburiyyəti yaranır.

Təsadüfi deyil ki, dilimizə elm və texnikanın müxtəlif sahələrinə aid – mətbuat, televiziya, kino, radio, informatika, informasiya texnologiyaları, müasir kommunikativistika sisteminə, aşıpazlıq, kulinariya, turizm sahələrinə aid müxtəlif sözlər daxil olmuşdur. Odur ki, 2000-ə yaxın yeni söz və terminlər toplanıb 2016-cı ildə “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti” çap olunmuşdur [1]. Belə sözləri işlətməmək mümkün deyildir. Məsələn, *audiomultirum* (Ağıllı ev sisteminin tərkib hissəsi olan evdə səs siqnallarının paylanması və idarə olunması sistemi), *abroqasiya* (Köhnəlmiş qanunun səmərəsizliyi və ya zamanınla ayaqlaşma bilməməsi səbəbindən tamamilə ləğv olunması – köhnə qanunun yenisi ilə əvəz olunması), *akkreditasiya* (Təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin dövlət təhsil standartlarına uyğunluğunu və onun statusunu müəyyənləşdirib təsdiq edən prosedür), *akkresiya* (Beynəlxalq hüquqda dövlətin ərazisinin yeni yaranmış quru sahələr hesabına təbii genişlənməsi), *akvamədəniyyət* (Su orqanizmlərinin (balıq xərçəngkimilər, molyusklar, yosunlar) yetişdirilməsi və artırılması), *karqo* (Xarici ticarət əməliyyatlarında: ünvanı müəyyən olunmamış gəmi yükkü), *modem* (Telefon xətti və ya internet kabeli vasitəsilə gələn siqnalı (analoq və ya rəqəmsal) çevirən və ya paylayan cihaz), *mol* (Bir böyük binada cəmləşdirilmiş əyləncəsi və yeməxanaları olan ticarət mərkəzi), *notbuk* (Daşınan fərdi kompüterin xüsusi növü), *printer* (mətn və ya qrafik informasiyanın çap olunması üçün nəzərdə tutulmuş, kompüterin xarici periferik qurğusu olan çap maşını) və s.

Bu sözlər və digərlərinin hər biri tarixi dövrün möhürünü dilə vurmaqla onu (yəni dili) dinc buraxmır. Bir sözlə, tarixi dövr məcbur edir ki, dil ayıq, sayıq olsun, ona daxil olmaq istəyində olanlara (sözlərə) diqqət göstərsin. Dil diqqət göstərdiyi zaman öz gücünə inandığı üçün səxavətindən də əl çəkmir. Belə ki, dildə gedən proseslərə səxavət göstərərək sözlərin dilin lüğət tərkibinə daxil olmasına və çıxmasına imkan yaradır. Bu imkanın sayəsində dildə gedən proseslər tənzimlənir, dilin öz qeyri-qanuni prosesləri qaydaya salınır. Dilin özü qədər dildə gedən qeyri-qanuni prosesləri tənzimləyən hakim yoxdur. Dilin özü yaxşı mənada dil quruculuğu prosesinin hakimidir. Dilin özü hakim kimi bütün üslubları, eləcə də dilin lüğət tərkibini qaydaya və sistemə salır. Həmin qaydanı və sistemi ənənəyə çevirən və belə demək olarsa, burada bir kristallıq yarıdan isə yazılı dildən, onun qaydalarından düzgün istifadə edənlərdir. Məhz elmi, bədii, rəsmi, publisistik və digər üslublar (tarixən dildə yeni-yeni üslublar yaranır), o cümlədən şeir, nəsr dili dilin ölçülərini qoruyub saxlayır, təkmilləşdirir və inkişaf etdirir. Ancaq bununla belə, kimlərsə dilin qayda-qanunlarından düzgün istifadə etmirsə, onlar dili yanlış yollara sürükləyir, uydurma dil yaradırlar. Dilə bu cür mövqedən yanaşanlar dilə qarşı yırtıcılıq edir, nəticədə dilin qayda-qanunlarını bilənləri qıçıqlandırır, ancaq dili təzə açılan uşaqların, dili öyrənənlərin zövqünü korlayırlar. Belələri dilin ruhuna, təbiətinə balta vurur, bilərəkdən və ya bilməyərəkdən dil zövqü olmayan, dilin ruhunu

və təbiətini duymayan nəsil yetişdirmək istəyində olurlar. Həm də onlara xidmət edən dilə qənim kəsilir, rəqib olur, müxaliflik edirlər. Dil isə hər dəfə belə məqamlarda öz axarında və düzgün yolunda olur, təmiz dünyasını, təmiz qayda-qanununu qoruyur, inkişaf edir. Öz axarında və düzgün yolunda olan dilin imkanlarını canlı danışıq yolunda dialekt və şivələrimizdə görmək olur. Sözü qoxusunu, ətrini almaq üçün yaxın və uzaq kəndlərimizdə, qəsəbələrimizdə yaşayan soydaşlarımızın söz-söhbətini dinləmək kifayət edir. Hər bir şeyin iyi, qoxusu olduğu kimi, sözü də, gözəl bir rayihəsi var. Bəlkə də sözlərdə dünyanın ən təmiz nemətlərinin, bitkilərinin iyi, qoxusu toplanıbdir. Bəlkə belədir deyə, sözlər vasitəsilə insanlar bir-birini başa düşür, bir-birinə bağlanırlar. Bəlkə belədir deyə, acı sözlər insanları bir-birindən ayırır, onları bir-birindən incik salır. Bəlkə belə olduğundan sözlər yaxşı və pis anlayışları işarə edən simvollar kimi yaşayır. Bəlkə də belə olduğundan hər hansı bir sözü deyən kimi onun ifadə etdiyi məfhumun, anlayışın obrazı göz önünə gəlir. Sözlər ifadə etdiyi mənalarla ətir səpirlər. Hətta könül oxşayan mənalarından əlavə, onun kimlərəsə toxunan mənaları da bir ətirdir, qoxusu və iyi pis olan ətirdir. Ancaq bununla belə, boş və mənasız söz yoxdur. Sözlərin hər biri uzun əsrlər boyu insanların istifadə etdiyi, işlətdiyi və ruh, qol-qanad verdiyi kəlmələrdir. O, düşünən və düşündürən, sevən və sevilən duyan və duyulan, təsirlənən və təsir edən, udan və uduzan hər bir kəs üçün silahdır. Hər bir kəsin söz adlı silaha

ehtiyacı var. Söz, yəni söz adlı silah nə qədər işlənsə də, heç kəsi yormur, əksinə, o, işləndikcə hər dəfə sanki yenidən doğulur. Dünyada yeni doğulan və yenidən doğulan nə varsa, hər biri tərtəmidir. Sözlər də beləcə tərtəmiz, dupduru, bəmbəyazdır. Ona görə də insan bir gündə, bir ayda, bir ildə, eləcə də ömrü boyu istifadə etdiyi sözlərdən yorulmur, bezmir. Axı sözlərin tərtəmizliyi dupduruluğu, bəmbəyazlılığı buna imkan vermir. Axı hər bir söz işləndiyi zaman insana xidmət etmək üçün yenidən doğulur. Bax bunun özü də sözün möcüzəsi və sirridir.

II.2. Azərbaycan dilinin izdivac və idxal prosesində gücü

84

Buludxan Xəlilov

Sözlər dilin lüğət tərkibində dilin ailə üzvləri rolunda olur, bir-birinə uyuşur, bağlanır, əlaqələnir və yardımçı olurlar. Ailə üzvlərinin atası, anası, əmisi, dayısı, bibisi, xalası və digər qohumları olduğu kimi, sözlərin də bir-biri ilə münasibətində bu qohumluq, doğmalığ, yaxınlıq dilin zənginliyi və gücüdür. Belə olduğu üçün sözlər dilin ailə üzvləri kimi bir-biri ilə müxtəlif münasibətlərdə və funksiyalarda olurlar. Ailə üzvlərinin sayı ailənin böyük və kiçik olmasında rol oynayır, beləliklə, dilin lüğət tərkibinin zənginliyi, dilin lüğət tərkibinin imkanları, dilin başqa dillərlə (qohum və qohum olmayan dillərlə) rəqabət imkanları üzə çıxır. Dildəki sözlər, dilin lüğət tərkibindəki sözlər yaxşı mənada bir-birinə sipər çəkirlər və

beləliklə, hər bir sözün mənası başqa bir sözün mənasından fərqlənir. Sözlərin bir-birinə münasibətində fərqli vüudları, görkəmləri, mənaları, səslənmələri olur. Hətta onlar bir-biri ilə izdivaca da girirlər. Ərəb mənşəli *izdivac* doğma dilimizdəki *evlənmə* imkan yaradır ki, sözlərin bir-birinə uyuşması, yaxınlaşması yeni mənaları yarada bilsin. Dilimizdə belə *izdivac* (*evlənmə*) əsasında yüzlərlə sözlər yaranıbdir. Məsələn, birinci tərəfi ərəb mənşəli, ikinci tərəfi öz sözlərimizdən ibarət olan mürəkkəb feillər bu qəbildəndir. Səyisiz-hesabsız dil nümunələri içərisində Qabilin “Ağla qara arasında” şeirindən bir nümunə:

Acizsən, *rəhm eyləyək*,
Gəlib yanaq halına.
Zalimsən, *qəhr eləyək*,
Boyanasan alına. [2,40]

Bu şeir parçasında *rəhm eyləyək*, *qəhr eləyək* sözlərinin hər biri iki sözün izdivacından yaranmışdır. *Rəhm* və *qəhr* sözləri ərəb mənşəli sözlərdir. *Rəhm* “rəhm etmə, rəhmət göstərmə; yazığı gəlmə; acıma” mənalarındadır. *Qəhr* sözü isə “qəzəb, hirs, hiddət; zorlama; cəbr etmə, məcbur etmə; tabe olma; tabelik; pərtlik, dilxorluq” mənalarını bildirir. Hər iki söz *eyləyək//eləyək* sözü ilə izdivaca girmiş, *rəhm eyləyək*, *qəhr eləyək* kəlmələrini ərsəyə gətirmişdir. Hər iki sözün ikinci tərəfi olan *eyləyək//eləyək* mənşə etibarını ilə öz sözüümüz olmaqla ərəb mənşəli *rəhm* və *qəhr* sözləri ilə izdivaca girmişdir. Bu izdivac dildə

fikrin ifadə imkanını genişləndirmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hər söz izdivaca qoşula bilmir. O sözlər qoşulur ki, onlar öz imkanlarına güvənir, izdivaca girdiyi sözlərin təsirindən ehtiyat etmirlər. Məhz *eyləyək//eləyək* sözü də mənə gücü, potensialı və müqavimət imkanı ilə fərqlənən sözdür, məhz feildir. Feillər mənə gücü, potensialı və müqavimət imkanı ilə başqa nitq hissələrindən fərqlənir, üstünlüyü ilə seçilir. O sözlər bir-biri ilə izdivaca girir ki, onların tay və bərabərliyi uyarlı olur. Onlar məqam və şəraitlə bağlı olaraq bir-birini tapır, mənə və məzmun baxımından bir-birini tamamlayırlar.

Dilin lüğət tərkibinə sözlərin daxil olması, eləcə də bir dildən başqa bir dilə sözün keçməsi təbii şəkildə baş verən ixrac və idxal prosesidir. İxrac və idxal təkcə məhsulların ixrac və idxal olunması deyil, həm də sözlərin ixrac və idxal olunmasıdır. Bu mənada sözlərin ixrac və idxalından qorxmaq lazım deyil. Əksinə, hər iki prosesə – ixraca və idxala sahib çıxmaq vacibdir. Azərbaycan dilinin ixrac və idxal prosesində öz payı var. Belə bir hal diri, canlı, həyati dillərin təbiətidir, o cümlədən Azərbaycan dilinin. Azərbaycan dilinin ixrac və idxal imkanı tarixboyu olub və olacaqdır. Zövqü olan hər bir dil, o cümlədən Azərbaycan dili ixrac və idxal prosesini yaşayır. Bunun özü də hər bir dilin, o cümlədən Azərbaycan dilinin gücü və dildaxili, dilxarici faktorlara reaksiyasıdır. Bir sözlə, Azərbaycan dili ixrac və idxal prosesinə, eləcə də dildaxili və dilxarici faktorlara reaksiyalı dildir. Reaksiyalı olmağın bir tərəfi də odur ki, dil

qəbul etdiyi sözü tələbatı ödəyən bir hala çevirir, işləndiyi məqamda dilin öz təbiətinə və ruhuna uyğunlaşdırır. Dilimizdə minlərlə belə söz var. Həmin sözlər bütün məna incəlikləri ilə təkcə dilin özünü yox, həm də işləndikləri cümləni, bütövlükdə mətni bəzəyirlər. Məsələn, Qabilin “Ağla qara arasında” şeirində *halə*, *bədr*, *həqə* və *dürəng* sözləri buna əyani misaldır. Qabil həmin şeirdə yazır:

Nə iynən var, nə ətrin,
Nə gülsən, nə tikansan.
Nə *halən* var, nə *bədrin*,
Bomboz alatoransan.

Qara da var, ağ da var,
Yerində xoşdur *həqə*.
Ancaq ki, ay adamlar,
Dözmürəm *dürənglərə*. [2,40]

Şeirdə *halə*, *bədr*, *həqə*, *dürəng* sözlərini oxuyan hər bir oxucu bu sözlərin mənasını öyrənmək istəyində olur və həm də məcbur olur ki, fikrin bütün incəliklərini anlamaq üçün bu sözlərin mənasını öyrənsin. Nəticədə belə sözlərin mənası anlaşıla-anlaşıla dilin təbiətinə və ruhuna uyğunlaşır. Axı dilimizdə “Ayın ətrafında bəzən görünən işıqlı dairə” mənasında olan ərəb mənşəli *halə* sözünü əvəz edən başqa bir söz yoxdur. Yaxud dilimizdə “on dörd gecəlik ay, bütöv ay; gözəl sifət” mənasını bildirən ərəb mənşəli *bədr* sözünü hansı sözlə əvəz etmək olar? Yaxud da “hör-

mətsizlik, saymamazlıq; həqir sayma, həqirlik” mənasında olan ərəb mənşəli *həqarət/həqə*, “ikirəngli; ikiüzlü” mənasında olan ərəb mənşəli *dürəng* sözləri qədər hədəfə təsirli olan, bu sözləri əvəz edən söz varmı? Deməli, dilin özü imkan yaradır ki, lüğət tərkibində olan sözlər mənşəyindən asılı olmayaraq yerində və məqamında fikri daha aydın çatdırmaq məqsədilə işlənsin. Bu, dilin zəngin dünyası ilə bağlı olan bir haldır. Azərbaycan dili zəngin dünyası olan bir dil kimi belə məqamları heç zaman əldən buraxmır, zövqləri oxşayır və könülləri fəth edir. Odur ki, izdivaclı sözləri də, ixrac və idxal olunan sözləri də dilin ailə üzvü kimi sevmək, onların hər birinin mənalarını və məna incəliklərini dərinləndirən öyrənmək lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, söz alıb söz vermək mədəni əlaqənin ən ümdə göstəricilərindən biridir. Yəni söz alıb vermək bir mədəniyyətdir. Burada məsələyə, yəni söz alıb verməyə alan və verən tərəfin üstünlüyü, dominantlığı kimi yox, mədəni əlaqələrin zəfəri kimi baxmaq lazımdır. Həm də hər hansı bir xalqın inkişaf etdirdiyi sahələrlə bağlı sözlərin başqa dillərə təbii olaraq, tələbatla əlaqəli olaraq daxil olmasıdır. Məsələn, ingilis dili dünyanın beynəlxalq dillərindən biri və birincisi olsa da, İkinci Dünya müharibəsindən bu yana ingilis dilinə başqa dillərdən sözlər daxil olmuşdur. Həmin sözlər mənbə dilin üstünlüyü, dominantlığı yox, mənbə dildə həmin sözlərin aid olduğu sahələrin mədəni zəfəridir. Statistik hesablamaya görə, İkinci Dünya müharibəsindən bu yana 125 min kəlməlik əski ingilis dilinə koreya və

yapon dillərindən 4 min söz daxil olmuşdur. (Nihad Sami Baharlı. Türkçenin sırları. İstanbul, Aralık 2015, s.84) İngilislər, daha doğrusu, ingilis mədəniyyəti bunu bir zəfər kimi elan edir. Ona görə ki, bu sözlər ingilis dilinə daxil olduqdan sonra səslənməsi və forması (morfoloji tərkibi, sintaktik vəzifəsi) baxımından ingiliscə olur, ingilisləşirlər. İngilis dili həmin sözləri bu dilin tələbinə, təbiətinə, fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşuna uyğunlaşdırır. Onu da qeyd edək ki, tələbatla, ehtiyacla bağlı olaraq bir dilin başqa bir dildən söz alması hər iki dilin bir-birinə bələdçiliyinə gətirib çıxarır. Hər iki dilin müxtəlif sahələrə aid sözlərinin hakim olma səbəblərini və dil mədəniyyətinin rəqabət imkanlarını təqdim edir.

II.3. İzdivac və idxalın Azərbaycan dilini zənginləşdirməsi

Dil mədəniyyətinin rəqabət imkanları Azərbaycan dilini müasir dünyanın mədəniyyət dəyərləri baxımından da zənginləşdirir. Məsələn, *xarizma* (xüsusi istedad, insanları ələ alabilmə qabiliyyəti, cazibə – fransız sözüdür), *impakt-faktor* (elmi jurnalın əhəmiyyətini göstərən hesab göstəricisi – ingilis sözüdür), *implantasiya* (diş əkilməsi – alman sözüdür), *innovasiya* (yüksək səmərəliliyə malik yeniliyin tətbiqi – latın sözüdür), *insident* (toqquşma, hadisə – latın sözüdür), *instagram* (şəkil və videoyazıları çəkib mübadilə etmək, onlara filt tətbiq edə bilmək və

öz servisindən digər şəbəkələrə ötürmə imkanına malik olan sosial şəbəkə – ingilis sözüdür), *interaktiv* (əks əlaqəsi olan, dialoqa girən; insan və kütləvi informasiya əlaqələri arasında ünsiyyət yaradan – ingilis sözüdür), *internet* (informasiyanın saxlanılması və ötürülməsi məqsədilə birləşdirilmiş kompüter şəbəkələrinin ümumdünya sistemi – ingilis sözüdür), *kampus* (universitet və ya məktəb şəhərciyi – ingilis sözüdür), *kofe-breyk* (elmi və ya biznes-konfransda qida qəbul etmək və qeyri-rəsmi ünsiyyət qurmaq üçün 10-40 dəqiqəlik qısa fasilə – ingilis sözüdür), *kombi* (isitmə sistemi – ingilis sözüdür), *laminat* (əsaslı taxta lifli lövhələrdən ibarət döşəmə örtüyü – ingilis sözüdür) və s. sözlər və bu qəbildən olan digər yüzlərlə sözlər müasir dünyanın məişət, elm, eləcə də digər sahələrlə bağlı dəyərləri ilə Azərbaycan dilini zənginləşdirir.

Dilin lüğət tərkibinə izdivac olunmuş, idxal olunmuş sözlər təkcə dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmir, həm də mənbə dilin enerjisini, ruhunu, gücünü və imkanlarını da özü ilə gətirir. Bunların hamısı üst-üstə yığılaraq dilin lüğət tərkibindəki sözlərin məna zənginliyini, bütövlükdə dilin özünün imkanlarını, sözlər və onların mənalılarının bolluğunu təsdiq edir. Belə olduğu üçün bədii ədəbiyyat nümunələri təsirli olur, xüsusilə şeir nitq mədəniyyətinin ən kamil forması kimi özünü göstərir. Sevilən ədəbi-bədii nümunələr şair və yazıçının istedadı ilə yanaşı, onun yazdığı dilin imkanları əsasında reallaşır. Məsələn, Cəfər Cabbarlının “Ana” şeiri bir tərəfdən onun istedadını, digər tərəfdən onun Azər-

baycan dilinin lüğət tərkibindəki milli sözlərlə yanaşı, ərəb və fars mənşəli sözlərdən çəlxəng hörmək bacarığı ilə bağlıdır. Cəfər Cabbarlı milli sözlərlə yanaşı, ərəb və fars sözlərini hərəkətə gətirməklə dilimizin lüğət tərkibindəki zənginliyi anlada bilmiş (bu, işin bir tərəfi), digər tərəfdən fikrini, hissini, duyğusunu ifadə etmək üçün monotonluğu yaxşı mənada dağıtmış, milli, ərəb və fars sözləri vasitəsilə politonluq yaratmışdır. Nəticədə Cəfər Cabbarlı dilimizin lüğət tərkibində mövcud olan milli, ərəb və fars sözlərinin enerjisi, potensialı, mənə incəlikləri əsasında oxucunu özünə ram etmişdir. “Ana” şeirinin gücü dilimizin lüğət tərkibindəki milli, ərəb və fars sözlərinin yerində, məqamında düzgün istifadə olunmasındadır. Əsl sənətkarlıq da bundadır. Deməli, dilimizin lüğət tərkibindəki alınma sözlərin yaratdığı möcüzə kimi “Ana” şeiri ən böyük sənət əsəridir.

*Əgər bütün bəşəriyyət ədvi-vi-canım ola,
 Ürək süqut eləməz aldığı mətanətdən.
 Ricavü xəvfi məkan vermərəm gər alimlər
 Min il də vəz edələr dəhşəti-qiyamətdən.*

*Pələnglər tuta dövrüm, çəkinməyəm əsla,
 Və ya ki, vəd edələr dövləti-cahani mənə
 Ki, bir kəsə baş əyib iczimi bəyan eyləyim,
 Əyilmərəm nə ki, yer, versələr səmanı mənə.*

*Yanımda gər dura cəllad əlində şəmşiri,
 Ölüm güc ilə mənə hökm edə təslim,
 Əyilmərəm yenə haşa! Ölüm nədir ki, onun
 Güc ilə xalqa həqirənə eyləyim təzim?*

*Cahanda yox elə bir qüvvə baş əyim ona mən
Fəqət nə güclü, zəif bir vücud var, yahu,
Ki, hazıram yıxılıb xaki-pəyinə hər gün,
Öpüm ayağını icz ilə – Kimdir o? Nədir o?*

*Ana! Ana!.. O adın qarşısında bir qul tək
Həmişə səcdədə olmaq mənə fəxarətdir;
Onun əliylə bəla bəhrinə yuvarlansam,
Yenə xəyal edəyəm bəzmi-istirahətdir.*

*Əs, ey külək, bağır, ey bəhri-biaman, ləpələnlər!
Atıl, cahana sən, ey ildırım, alış, parla!
Gurulda, taqi-səməvi, gurulda, çatla, dağıl,
Sən, ey günəş, yağışın yağdır, ey bulud, ağla!*

*Bunlar mənə əsər eylərmi? Mütləqa yox! Yox!
Fəqət ana! O müqəddəs adın qabağında
O pak bağına bassın məni, desin lay-lay,
Təbəssüm oynadaraq titrəyən dodağında.*

*Bütün vücudum əsər, ruhum eyləyər pərvaz,
Uçar səmalara o aləmi-xəyalətdə.
Yatar, ölər bədənim, nitqdən düşər bir söz:
– Ana... Ana... Sənə mən rahibəm itaətdə!..*

[3, 766-767]

Beləliklə, dilin lüğət tərkibində izdivacın, idxalın yaratdığı qeyri-adiliyi Cəfər Cabbarlının “Ana” şeirinin simasında belə ümumiləşdirmək olar:

Birincisi, dilin sinonim zənginliyinin yaranmasında idxal olunmuş sözlər mühüm rol oynayır. Cəfər Cabbarlı da idxal olunmuş belə sözləri “Ana” şeirində ustalıqla istifadə etmişdir. Məsələn, ərəb mənşəli *bəşəriyyə*t (sinonimləri: insanlıq, insanlar), *süqut* (sinonimləri: düşmə, yıxılma, enmə), *mətanət* (sinonimləri: dayanıqlı, sabitlik, möhkəmlik//mətinlik), *xövf* (qorxu, təhlükə), *vəz* (sinonimləri: nəsihət, öyüd, möizə), *həqirənə* (sinonimləri: həqircəsinə, alçaqcasına), *vücut* (sinonimləri: bədən, cəsəd, cisim; şəxs, nəfər, zat, yaradılmış məxluq), *səcdə* (sinonimləri: üzünü yerə sürtmə; namazda alını möhürə söykəyib, Quranın bəzi yerlərini oxuyarkən alını ona söykəyib dua oxuma), *fəxarət* (sinonimləri: öyünmə; iftixar etmə, iftixar, fəxr) və s., fars mənşəli *şəmşir* (sinonimi: qılınc), *xakpəy* (sinonimləri: ayaq basılan yer; astana, kandar), *bəzm* (eyş-işrət, kef məclisi//yığıncaq, məclis; söhbət, ixtilat), *pak* (sinonimləri: təmiz, ləkəsiz, eyibsiz, nöqsansız; saf, xalis, təmiz; müqəddəs, mübarək, əziz), *pərvaz* (sinonimləri: uçma, uçuş; uçmağa yeni başlayan quş balası) və s. sözlər idxal olunmuş sözlər kimi dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. Dilimizə idxal olunmuş sözlərin yaratdığı mənə bolluğunu dillərarası əlaqənin nəticəsi kimi təsdiq etmişdir.

İkincisi, ərəb və fars sözlərinin şeirdə işlənməsi monotonluğu aradan qaldırmış, mümkün qədər fikrin ifadə imkanlarına rəngarənglik vermişdir.

Üçüncüsü, ərəb və fars sözlərinin şeirdə işlənməsi dilçilərə, ədəbiyyatşünaslara, mətnşünaslara anla-

dır ki, sözlərin idxal prosesi dilin zənginliyi ilə yanaşı, dilin zövqünü və estetikasını formalaşdırır.

Dördüncüsü, ərəb və fars sözlərinin şeirdə işlənməsi şairin (Cəfər Cəbbarlının) ərəb, fars sözlərini məqamında işlətməklə Azərbaycan dilində mədəniyyət xəzinəsi yaratmaq qabiliyyətinə əyani sübutdur. Həm də milli sözlərimizlə yanaşı, ərəb və fars sözlərindən istifadə etməklə üç millət arasında mədəni əlaqənin mərhələ təşkil etməsinə bir işarədir.

II.4. Azərbaycan dilinin milli təməllərinin izdivac və idxal prosesində qorunması

Millətlər, xalqlar tarixin bütün dövrlərində bir-biri ilə iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqədə olmuşdur. Bu əlaqələr bəzən müştərək-ortaq mədəniyyətin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Müştərək İslam mədəniyyəti, müştərək Xristian mədəniyyəti, Avropa mədəniyyəti, Asiya mədəniyyəti və s. belə mədəniyyətlərdəndir. Millətlər bir-birindən söz alıb verərkən də müştərək dil mədəniyyətinin inkişafına xidmət etmişlər. Ancaq millətlər bir-birindən söz alıb verərkən milli dillərinin imkanlarını əsas götürmüşlər. Məsələn, bütün Avropada, Asiyada, Yaxın və Orta Şərqdə və digər yerlərdə yaşayan millətlər qədim yunan-latın sözlərini alarkən onların hər birini öz milli dillərinin ahənginə, səs sisteminə uyğunlaşdırmış, milli dillərinin bir ünsürü halına gətirmiş, başqa sözlə, “milliləşdirmişlər”. Ona görə də dilin fəlsəfi və sirli tərəfinə

diqqət yetirən tədqiqatçılar ingilis dilinin əsasında belə bir halı xüsusi olaraq qeyd etmişlər: “İngilis dili ingiliscə və ingilisləşmiş kəlmələrdən qurulmuş bir dildir” [4, 283-284]. Bu, dünyanın bütün dilləri üçün düzgün olan bir fikirdir. Təbii ki, Azərbaycan dili üçün də məqbuldur. Məsələnin fəlsəfi tərəfinə diqqət yetirənlər belə bir halın fransız, alman, ispan, ərəb, fars, türk dillərində də olduğunu söyləyir və ilk çağların qədim dilləri üçün də doğru olduğunu deyirlər [4, 284]. Əgər belə olmazsa, onda “dil Donkixotluğ”u yaranar. Donkixotluq qəbul edilmədiyi kimi, “dil Donkixotluğu”, “mədəniyyət Donkixotluğu”u da qəbul olunan deyildir. Əgər millətlər və onların dili bunu qəbul etsə, onda millətlər də, onların dilləri də kiçilməyə məhkum olar. Nəticədə millətlər və dillər reallıqlarla yox, xəyallarla yaşamağa məcbur qalar. Millətləri xəyallarla idarə etmək mümkün deyil. Eyni zamanda dilləri xəyallarla idarə etmək məntiqsiz və qeyri-realdır. Odur ki, millətləri və dilləri xəyallarla, bir qisim fəlsəfələrlə idarə etmək istəyənlər reallıqların əlində həmişə aciz qalıblar. Reallıqlar təbii şəkildə məcbur edir ki, millətlər onların dilləri bir-birindən söz alsın. Bu mənada Nihad Sami Banarlının fikri yerinə düşür: “Müştərək bir mədəniyyətin miraslarına sahib və müştərək bir mədəniyyətin ehtiyaclarına dolu bütün millətlər bir-birilərindən həm də yığın-yığın kəlmə almağa məcburdurlar. Dilin bacarığı bu kəlmələri hər millətin öz dilində əridərək səs və qrammatik baxımdan dərhal və ya ən qısa bir zamanda milli bir kəlmə halına sala bilməsidir” [4, 285].

Nihad Sami Banarlı yunanlardan, ərəblərdən alınmış kəlmələrin türkləşdiyini qeyd edir və bunu türk millətinin zəfəri hesab edir [4, 285]. Onun fikrincə, bizanslardan alınmış İstanbul türk vətəni olduğu kimi, belə kəlmələr də türkləşmiş kəlmələrdir [4, 285].

Hər bir millət və onun dili illər, əsrlər boyu müxtəlif dillərdən sözlər alır və bu, aşağılayıcı, eyib olan bir iş deyil, əslində bir şərəfdir. Ona görə də belə kəlmələri milliləşdirmək, yaşatmaq millətlərin ruhunu, enerji qaynağını daha da yüksəldir. Hətta böyük coğrafiyalarda imperiyalar quran dövlətlər vergi, xərac almaqla yanaşı, sözlər də almış və bu işi zəfər, şərəf sahibi kimi görmüşlər. Hal-hazırda dünyanın ən nüfuzlu və beynəlxalq dillərində başqa dillərdən çoxlu sözlər vardır. Bu da onu göstərir ki, dilin özü başqalarını alçaldan millətçiliyin və şovinizmin əleyhinədir. Ancaq bununla belə hər bir millətin dilini milliləşdirən, milli edən təməllər, ünsürlər vardır. Bunlardan birincisi hər bir dilin səs quruluşu, fonetik quruluşudur. Səs quruluşu, fonetik quruluş əsasında bir dilin başqa bir dildən aldığı sözlər milliləşir, söz alan dilin səs quruluşuna, fonetik quruluşuna uyğunlaşır. Məsələn, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə ərəb, fars və digər dillərdən daxil olmuş sözlər bu cür dilimizin səs quruluşuna, fonetik quruluşuna uyğunlaşmış və milliləşmişdir. Belə bir hal hər bir dildə var. Məsələn, türk dilinə yunan, italyan, ərəb, fars və digər dillərdən keçmiş ən azı 15.000 söz vardır. Həmin sözlər türk dilində yaşayır, başqa sözlə, işlənir.

Millətin dilini milliləşdirən, milli edən təməllərdən biri də dilin öz qrammatik quruluşunun olmasıdır. Burada morfoloji və qrammatik quruluş nəzərdə tutulur. Təbii ki, dilin özünəməxsus morfoloji və sintaktik quruluşu geniş imkan yaradır ki, dil memar rolunu oynaya bilsin. Yəni dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər morfoloji və sintaktik quruluşun ixtiyarına keçərək milliləşsin. Belə olduğundan alınma sözlər daxil olduğu dili öz milli təməlindən uzaqlaşdıra bilmir. Bir sözlə, dilin fonetik quruluşu (səs quruluşu), morfoloji və sintaktik quruluşu imkan vermir ki, alınma sözlər dili öz milli təməlindən çıxara bilsin, yaxud da milli təməli sarsıtsın. Ona görə də dilin fonetik, morfoloji və sintaktik quruluşunu pozmaq istəyində olanlara (bilərəkdən və ya bilməyəyəkdən) əks reaksiya başlayır. Bu o deməkdir ki, alınma sözlərlə dilin təməlini sarsıtmaq, yıxmaq, yaxud da öz məhfərindən çıxarmaq mümkün deyildir.

Dilin milli təməlinin möhkəm olduğunu, sarsılmaz olduğunu, müqavimətli olduğunu anlatmaq üçün dillə bağlı bir çox elmi həqiqətləri aşkar şəkildə söyləmək lazımdır. Mahmud Kaşğaridən üzü bəri türk dilləri barədə xeyli elmi həqiqətlər söylənilmişdir. Dilçi-türkoloqların araşdırmaları elmi həqiqətlərin geniş yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, türk dilləri ilə bağlı elmi həqiqətləri söyləyənlərdən biri Şəmsəddin Sami olmuşdur. O, osmanlıcanı və osmanlı dilini türk dili adlandırmağın tərəfində olmuş, “Lisan və ədəbiyyatımız” məqaləsində yazmışdır: “Dünyada qulağa ən çox xoş

gələn dil italyanca və rumcadır deyənlər var. Lakin təcrübə edənlər təslim və etiraf edərlər ki, dünyada qulağa ən xoş gələn və anlamayanları belə məftun və heyran edən bir dil varsa, o da İstanbulda və dövlətin böyük şəhərlərində danışılan türkcədir.

Mübaligə etməyərək və sırf milli qeyrətlə bağlı söyləməyərək; yabançıların da təsdiqiylə deyə bilərsiz ki, milli dilimiz olan türkcə dünyanın ən gözəl dili deyilsə, ən gözəl dillərdən biri olduğu şübhəsizdir” [4, 289]. Şəmsəddin Saminin bu fikri türk dillərinin hər birinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə də aiddir. Türk dillərinin hər biri, o cümlədən Azərbaycan dili öz azadlığı uğrunda mübarizə apararaq bu günə gəlib çatmışdır. Hətta Şəmsəddin Sami türk dilinin istiqlal mübarizəsini anlatmağa çalışmışdır ki, həmin anlatmağa çalışdıqlarını türk dillərinin hər birinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə aid etmək olar. Şəmsəddin Sami yazır: “Osmanlı dili üç dildən, yəni ərəbcə, farsca və türkcədən yaranmışdır demək adət olmuşdur. İlahi adətə və təbiətə bağlı olan bu fikir əksər dil və ədəbiyyat kitablarında söylənib durur. Nə qədər yanlış, nə böyük xəta! Üç dildən yaranmış bir dil, dünyada görülməmiş şey!..

Xeyr! Heç də belə deyildir. Hər dil bir dildir. Qövmlər və millətlər arasında olduğu kimi dillər arasında da yaxınlıq və münasibət olub hər bir neçə dil bir zümrə təşkil edər. Bizim söylədiyimiz dil Turan dillər zümrəsinə mənsub Türk dilidir.

Buna birinci dərəcədə ərəbdən, ikinci dərəcədə farsdan bəzi kəlmə və ifadələr girmişdir. Lakin bu kəlmələr nə qədər çox olsa, dilin əsasını dəyişdirir

bilməmişdir. Məsələn, ispan və portuqal dillərində o qədər çox ərəbcə kəlmələr vardır ki, bunların toplamı böyük bir cild təşkil etmişdir. Lakin həmin dillər ərəb ilə filan dildən yaranmışdır deyilməyibdir. Onlar latın zümrəsinə mənsub müstəqil dillər adlanır.

O cümlədən ingiliscədə yarı-yarıya fransızca kəlmə olduğu halda, ingilis dili german zümrəsinə mənsub bir dil olub fransız dilindən fərqli dildir. Hər dilin başqa dillərdən almış kəlmələrinə baxılmaz, əsas olan kəlmələrin dil bilgisi qaydalarına görə çəkməklərinə, söylənişlərinə baxılır” [4, 289-290]. Nihad Sami Banarlının Səmsəddin Samidən sitat kimi gətirdiyi bu fikirləri bir həqiqət kimi başqa dillərdə də təsdiq etmək mümkündür. Məsələn, ingilis və fransız dillərində ən azı 90.000 kəlmə yazıda və mənasında müştərək olsa da, səslənmələri fərqlidir. Bu müştərək kəlmələri (90.000 kəlməni) fransızlar fransız dilinin, ingilislər ingilis dilinin səs quruluşu (fonetik quruluşu) ilə səsləndirirlər. Bununla belə, həm ingilislər, həm də fransızlar bu kəlmələri (90.000 kəlməni) latın dilindən aldıklarına baxmayaraq, öz milli kəlmələri kimi qəbul edirlər və belə də bilirlər [4, 290]. Hər bir dilin lüğət tərkibindəki sözlərin mənşəyi barədə dəqiq statistika aparmaq mümkündür. Heç şübhəsiz ki, nəticə onu təsdiq edəcəkdir ki, alınma sözlər dillərin fonetik, morfoloji və sintaktik quruluşunu, dilin əsasını dəyişə bilmir.

Hər bir dilin özünəməxsus fonetik, morfoloji və qrammatik quruluşu vardır. Dilərin bu cür özünəməxsus quruluşu onların özünəməxsus arxitekturasıdır. Özünəməxsus quruluşu, arxitekturası olan dili heç bir

alınma söz və sözlər dəyişdirə bilməz. Alınma sözlər, dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər dili dəyişəcək, dili öz kökündən uzaqlaşdıracaq, dilin milli təməlini poza-
caq deyənlər yanılırlar. Heç vaxt dilin özünəməxsus qu-
ruluşu, arxitekturası dilin milli təməlinin pozulmasına
imkan verməyəcəkdir. Ona görə ki, dilin özünəməxsus
quruluşu, arxitekturası parçalanmayan, bölünməyən
kristallardır. Ancaq dilin lüğət tərkibinə zərurətlə bağlı
daxil olan sözlər tez-gec dilin özünəməxsus quruluşuna,
arxitekturasına uyğunlaşmalıdır və uyğunlaşacaqdır.
Onu da qeyd edək ki, hər bir dilin özü alınma sözlərə
öz qapısını açır və bu prosesi təbii bir tələbata çevirir.
Belə bir hal beynəlxalq statusu olan dillərdə də, beynəlxalq
statusu olmayan dillərdə də, dövlət dillərində də,
dövlət dili olmayan dillərdə də özünü göstərir. Aparıl-
mış statistik hesablamalar təsdiq edir ki, beynəlxalq dil-
lərdən biri olan ingilis dilində sözlərin 75%-i latın,
25%-i isə german mənşəli sözlərdir. Latın mənşəli söz-
lər ingilis ədəbi dilində, german mənşəli sözlər isə canlı
danışıq dilində işlənir. [4, 291]. Vaxtilə ingilis dilində
german mənşəli sözləri daha geniş yaymaq, latın mən-
şəli sözləri isə dildən çıxarmaq üçün “Təmiz İngiliscə
dərnəyi” adlı dərnək yaradılmışdır. Ancaq bu dərnək
ingilis dilinin lüğət tərkibindəki 120.000-dən çox söz-
lərin 75% latın əsilli olanlarını dildən çıxartmalıydımı?
Əgər bunları çıxarmayacaqdısa, onda onların yerinə
hansı sözləri gətirməliydi? Amma ingilislər 120.000-
dən çox sözlərin hər birini ingilis dilinin fonetik qurulu-
şuna uyğun tələffüz etdiyi üçün, həmin bu sözləri in-
gilis sözləri kimi qəbul etmiş, dilin lüğət tərkibində olan

oturuşmuş sözlər kimi mənimsəmişlər. Bu mənada Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində olan oturuşmuş sözlərin lüğət tərkibindən çıxarılması barədə yollar axtarmağa, bu barədə düşünməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Dünyanın hər bir dilində oturuşmuş sözlərə lüğət tərkibində vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlər kimi baxmaq lazımdır. Məhz bu məntiqlə yanaşdıqda görürük ki, bəzən dilin tətbiqi məsələləri ilə dilin lüğət tərkibinə daxil olmuş oturuşmuş sözlərin taleyini bir-biri ilə qarışdırırlar da vardır. Belə ki, dilin lüğət tərkibində alınma olan oturuşmuş sözlərə “meydan verməyə” deyənlər məsələyə birtərəfli yanaşırlar. Onlar dilin tətbiqi imkanlarını, həm də düzgün tətbiqi imkanlarını nəzərə almır, yalnız və yalnız təbii şəkildə lüğət tərkibinə daxil olan sözlərə sədd çəkməklə dilin taleyini həll etmək istəyirlər. Halbuki əsas məsələ dilin lüğət tərkibindəki sözləri düzgün tətbiq etmək, işlətmək, məhz dilin qayda-qanunlarına əməl edərək işlətmək vacib və əhəmiyyətlidir. Odur ki, mədəni tələblərə uyğun danışmaq, nitq mədəniyyətinin tələblərinə uyğun danışmaq mədəni olmağın ən ümdə göstəricilərindən biridir. Bu mədəni göstəricilərə əməl etmək bir yanda qalır, bəzən lüğət tərkibinə daxil olan sözlərə qarşı sədd çəkmək kampaniyası başlayır. Bununla da dilin lüğət tərkibinin açarını bağlamaqla dilin mədəni imkanlarından özlərini uzaqlaşdırırlar. Ancaq dilin lüğət tərkibinin açarını açmağı bacaranlar dil mədəniyyəti baxımından başqalarından fərqlənir, nitq mədəniyyəti baxımından yüksək səviyyələrini nümayiş etdirə bilirlər. Belələri həm də söz sahibi ola bilirlər.

II.5. Azərbaycan dilinin izdivac və idxal prosesində imkanları

Hər bir kəs ilk növbədə dünya mədəniyyətinə, tarixinə, ədəbiyyatına, incəsənətinə bələdçiliyi dil vasitəsilə əldə edir. Yəni dünya mədəniyyətinə bələdçiliyin sirri ilk olaraq dildən keçir. Doğma ana dili vasitəsilə dünyanı və onun yaratdığı mədəniyyətləri öyrənirik. Doğma ana dilinin lüğət tərkibi nə qədər zəngin olarsa, bir o qədər dünya mədəniyyətinin incəliklərini öyrənə bilərik. Dili mədəniyyət dilinə çevirmək üçün onun zənginliklərini və zəngin imkanlarını hərəkətə gətirmək lazımdır. Bu gün dünyanın beynəlxalq dilləri bu statusu ilə fərqlənir, ona görə ki, onlar zəngin mədəniyyət dili kimi özlərini təsdiq edirlər. İstənilən bir dili mədəniyyət dilinə, o cümlədən zəngin mədəniyyət dilinə çevirmək üçün lüğət tərkibinə təbii şəkildə daxil olan alınma sözlərin qarşısını kəsmək olmaz, həmin sözlərin qapısını bağlamaq fayda verməz.

Dilin lüğət tərkibinin zənginliyi imkan verir ki, həmin dil elm, ədəbiyyat, siyasət, təhsil, maliyyə, ordu və s. dili ola bilsin. Ona görə də lüğət tərkibinin qapısına süni bir yolla açar vurmaq dilin bütün imkanlarını əlindən almaqdan başqa bir şey deyildir. Dilin lüğət tərkibinə təbii şəkildə daxil olan sözlərə sədd çəkmək həmin dilin elm, ədəbiyyat, siyasət, təhsil, maliyyə, ordu və s. dili kimi formalaşmasına maneçilik göstərməkdir.

Dilin lüğət tərkibinə alınma sözlərin daxil olması həm də dilin zövqü ilə bağlıdır. Belə ki, dil zövqünə uyğun olmayan sözü almaz, əgər almışsa zövqünə uyğun deyilsə, aldığı sözü işlətməz və ona vətəndaşlıq hüququ verməz. Məsələn, fars mənşəli *gül* sözünü dilimiz almış və ona bir zəriflik, incəlik qataraq işlətməmişdir. Mənası hər bir kəsə aydın olan bu sözün mənşəyi barədə düşünmək coxlarının ağılına gəlmir. Ancaq mütəxəssislər *gül* sözünün mənşəyindən bəhs edirlər. Ona görə bəhs edirlər ki, bu, mütəxəssislərin birbaşa işidir. Digərləri isə bu sözü sadəcə olaraq işlədir və Azərbaycan dilinin səs quruluşu ilə ona gözəllik verirlər. Azərbaycan dili və bu dilin zövqü *gül* sözünü o qədər doğmalaşdırır ki, nəticədə ondan yeni-yeni sözlər yaradır, qadın və hətta kişi adlarında simvollaşır. Məsələn, qadın adlarında: *Gülay* (Gül və ay sözlərindən yaranmışdır), *Gülayə* (Gül nişanəsi, çiçək əlaməti), *Gülbacı* (Gül və bacı sözlərindən yaranmışdır), *Gülbadam* (Gül və badam sözlərindən yaranmışdır), *Gülbahar* (Gül və bahar sözlərindən yaranmışdır), *Gülbala* (Gül və bala sözlərindən yaranmışdır), *Gülbanu* (Gül və banu/xanım sözlərindən yaranmışdır), *Gülbəniz* (Gül və bəniz sözlərindən yaranmışdır, gül üzlü, gül yanaqlı mənasındadır), *Gülbənövşə* (Gül və bənövşə sözlərindən yaranmışdır), *Gülbəs* (“Qız bəsdir, qız lazım deyil!” mənasındadır), *Gülbəstə* (“Gülü bağlamaq” mənasını verən bu ad daha qız istəməyəndə qoyulur), *Gülbəsti* (oğlan istəyi ilə qoyulan addır), *Gülbəyaz* (ağ gül, ağ çiçək), *Gülbəyim* (Gül və bəyim sözlərindən yaranıbdır), *Gülbi-*

bi (Gül və bibi sözlərindən yaranıbdir), *Gülbikə* (Gül və bikə sözlərindən yaranıbdir), *Gülbudaq* (Gül və bu-
daq sözlərindən yaranıbdir), *Gülbuta* (Gül və buta sözlərindən yaranıbdir), *Gülcahan* (Gül və cahan sözlərindən yaranmışdır), *Gülcamal* (Gül və camal sözlərindən yaranmışdır), *Gülcan* (tər bədənli, canı gül kimi olan, xoşagələn, sevimli), *Gülcənnət* (Cənnət bağının gülü), *Gülçəmən* (çəmən çiçəyi, gülü), *Gülçiçək* (“Gül” və “çiçək” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır), *Gülçin* (Gül toplayan, gül dərən, seçilmiş, seçmə, ən yaxşı), *Gülçöhrə* (Gülüzlü, üzü gül kimi lətif, qəşəng), *Güldəm* (Gül nəfəsli, gül zamanı), *Güldəstə* (Gül topası, gül dəstəsi, çiçək dəməti; türk musiqisində bir muğamın adı), *Gülən* (Təbəssümlü, gülər adam, həmişə gülən), *Gülər* (Üzügülər, gülən, gülümsəyən, mehriban, şən), *Güləsər* (Gül kimi əsər, gül kimi əmələ və ya meydana gətirilən hər hansı bir şey; başqa sözlə, övlad, qəşəng uşaq), *Gülxanım* (Gül və xanım sözlərindən yaranmışdır), *Gülxar* (Tikanlı gül, tikanlı çiçək; zəlil gül, yazıq çiçək; gül yeyən), *Gülxara* (Tikanlı gül; İpək parça növü, baş örtüyü üzərində naxışlar olan bir cür parça), *Gülxatın* (Gül kimi qadın), *Gülxoş* (Xoş təsir bağışlayan gül, gözəl çiçək), *Gülqədəm* (Gül yerişli. Əslində ayaqları gül kimi olan deməkdir), *Gülgöz* (Gülə bənzər qız, çiçək kimi qız, gözəl qız), *Gülqonça* (“Gül” və “qönçə” sözlərindən yaranmışdır, qızılgülün qönçəsi), *Güllər* (“Gül”ün cəmi), *Güllü* (Gülə bəzənmiş, gül-çiçəkli; üzərində gül biçimində naxışları olan; çoxlu gül olan, gül bitən (yer), çiçəkli), *Güllübəyim* (Güllü və bəyim

sözlərindən yaranmışdır), *Güllüxanım* (Güllü və xanım sözlərindən yaranmışdır), *Gülmayə* (Mayası güldən olan, gül mayalı, gül əsilli, gül maddəli), *Gülməxmər* (Üzərində iri gülləri olan nazik ipək parça), *Gülmirə* (Gül və mir sözlərindən yaranmışdır), *Gülnar* (Nar çiçəyi, nar ağacının gülü, nar gülü rəngində), *Gülnarə* (Gül və nar sözlərindən yaranmışdır), *Gülnaz* (Nazlı gül, işvəli gözəl), *Gülnigar* (Gül və Nigar sözlərindən yaranmışdır), *Gülnisə* (Gül və Nisə sözlərindən yaranmışdır), *Gülnişan* (Gül və nişan sözlərindən yaranmışdır), *Gülpər* (Gül qanadlı, gül kimi tükləri, saçı olan), *Gülpəri* (Gül kimi, çiçək kimi gözəl qız; Gül və Pəri sözlərindən yaranmışdır), *Gülreyhan* (Reyhanın gülü, çiçəyi), *Gülsabah* (Səhər gülü, səhər açılıb axşam yumulan dekorativ gül), *Gülsara* (Saf gül, xalis gül), *Güsel* (Çoxlu gül, çiçək seli; gül kimi, gülə bənzər; gülə aid olan), *Gülsevən* (Gülə aşiq olan, gülə vurulan, çiçəyi çox istəyən), *Gülsevər* (Gülü çox istəyən, gülə aid olan, çox çiçək sevən adam), *Gülsevil* (Gül və Sevil sözlərindən yaranmışdır), *Gülsevin* (Gülüb şənlənmə, gülüb oynama, şən və şad olma), *Gülsədəf* (Gül və Sədəf sözlərindən yaranmışdır), *Gülsəpa* (Gül kimi saf, çiçək kimi təmiz, xalis; səfa gülü, səadət gülü), *Gülsənəm* (Gül və Sənəm sözlərindən yaranmışdır), *Gülsər* (Baş gül, əsas gül; həyatı gül kimi olan, gülcanlı), *Gülsoltan* (Gül və Soltan sözlərindən yaranmışdır), *Gülsu* (Gül və su sözlərindən yaranmışdır), *Gülsüm* (Yuvarlaq üzlü, yumru üzlü gözəl; iri üzlü, yekə üzlü), *Gülsün* (Həmişə şən, xoşbəxt, bəxtəvər, üzügülər

olmasını arzulayan ata-analar tərəfindən qoyulan ad), *Gülşah* (“Gül” və “şax” (budaq) sözlərindən yaranmışdır, gül budağı deməkdir), *Gülşəkər* (Şəkərli gül suyu ilə hazırlanmış şirniyyat; gül şirniyyatı), *Gülşən* (Güllük, çiçəklik, gül-çiçək çox olan yer), *Gültamam* (“Gül” daha bəsdir!”, “Qız daha istəmirik!” anlamındadır. Oğlan istəyi ilə bağlı yaranan addır), *Gültək* (Yeganə gül, nadir gül; gül və çiçək kimi), *Gültəkin* (Gül kimi, gülə bənzər, çiçəyə oxşar), *Gültən* (Gül kimi, gülə bənzər, gülbədənli, güləndəmli), *Gültər* (Təzə gül, yeni açılmış gül, tər çiçək, Təzəgül və Tərgül adlarının tərsi), *Gülü* (“Gül” ilə başlayan adların nəvaziş bildirəni), *Gülümsər* (Üzü həmişə gülən, gülümsəyən, gülən, təbəssümlü), *Gülüstan* (Güllük, çiçəklik, gül bağçası) və s. Göründüyü kimi “gül” sözü ilə bağlı xeyli sayda qadın adları yaranmışdır. “Gül” sözü fars mənşəli olsa da, Azərbaycan dili onu o qədər özəlləşdirmişdir ki, yeni-yeni adların yaranmasında təməl rolunu oynamış, zərif, incə qadın adlarını yaradan sözə çevrilmişdir. Hətta bu zəriflik, lətiflik, gözəllik o qədər dildə simvollaşmışdır ki, nəticədə “gül” sözü kişi adlarının yaranmasına da səbəb olmuşdur. Bu mənada *Gülağa* (Gül kimi ağa), *Gülalılı* (Gül və Alılı sözlərindən yaranmışdır), *Gülbaxış* (Hədiyyə olunmuş gül), *Gülheybət* (Qorxulu gül, hörmətli, izzətli gül), *Gülmərdan* (Gül kimi kişi), *Gülməşəkər* (Gül mürəbbəsi, şəkərli gül), *Gülman* (Gül kimi oğlan), *Gülmurad* (Gül kimi Murad), *Gülümsər* (gülümsəyən) və s.

İstər qadın, istərsə də kişi adlarında “gül” sözü yaratdığı adlara zəriflik, incəlik, məlahət, bir sözlə,

gözəllik qatıbdır. “Gül” sözünün yaratdığı adlara qatdığı, verdiyi üstünlüklər onun sözyaratma (yəni adyaratma) imkanlarını genişləndirmişdir. Alınma olan hər sözün imkanı “gül” sözünün imkanı qədər deyildir. “Gül” sözünün mənası və dildə tam şəkildə özəlləşməsi onun imkanlarını dilimizin zövqünün (məhz yüksək zövqünün) tələblərinə uyğunlaşdırmışdır. Nəticədə dilimiz zövqünə uyğun olan “gül” sözünə geniş meydan vermiş, onu istəklili bir sözünə çevirmişdir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, “gül” sözünə bağlı türk dilində də qadın və kişi adları vardır. Məsələn, *Gül*, *Yazgülü*, *Gülşah*, *Gülşan*, *Güldalı*, *Güldanə*, *Gülizar*, *Kırgülü*, *Gülbəyaz* və s. (qadın adları), *Gülbəy* (kişi adı). “Gül”lə bağlı bu adların türk uşaqlarına verilməsinin bəzi məqamlarına aydınlıq gətirmək üçün Türkiyənin görkəmli ədəbiyyat tarixçisi, böyük fikir adamı Nihad Sami Banarlı belə bir sorğu aparır. Sorğuya görə, o, “gül” sözünün şəxs adlarında işlənməsinin incəliklərini açıqlayır. Buna görə də Nihad Sami Banarlı *Güldalı* adlı qadına sual verir ki, sizin oralarda (Anadoluda və onun ətrafında, köylərdə) gül bağçaları çoxdurmu? Yəqin çoxdur, siz çoxlu gül, çiçək yetişdirirsiniz, bu qəbildən olan adları da istifadə edirsiniz, elə deyilmi? Güldalı isə ona cavab verir ki, bizim oralarda (Anadoluda və onun ətrafında, köylərdə) gül bağçası yoxdur və biz torpağı bağça kimi yox, tarla kimi əkib becəririk. Bu zaman Sami Banarlı Güldalıya deyir ki, onda bəlkə də bu qədər gül adlarını ona görə ad kimi qoyursunuz ki, “gül”ə həsrətsizsiniz və nəticədə “gül”ə həsrət duyğula-

rınızı bu cür ifadə edirsiniz. Yenə də Güldalı cavab verir. O deyir ki, belə deyil, bizim həsrət duyğularımız başqadır. Bizim oralarda (Anadolu və onun ətrafında, köylərdə) gülün Həzrəti Məhəmmədin rəmzi olduğuna inanırlar. Belə ki, müsəlman türkləri arasında XIV əsrdən bəri böyük sevgi və istəklə “gül” Həzrəti Məhəmmədi təmsil edən simvollardan biridir [4, 191-192]. Ona görə də Anadoluda, onun ətrafında və köylərdə Məhəmməd Peyğəmbərə sevgi əlaməti olaraq qadınlara, o cümlədən kişilərə “gül” sözünün iştirakı ilə yaranan adların verilməsi bir inam və inanc olmuşdur. Bunu Məhəmməd Füzulinin “Su” qəsidəsi də təsdiq edir.

*Suya versin bağiban gülzarı, zəhmət çəkməsin,
Bir gül açılmaz üzün tək versə min gülzarə su.*

108

Buludxan Xəlilov

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, *Əhməd, Mahmud, Muxtar* adları Məhəmməd Peyğəmbərə işarə edən adlar kimi işlənmişdir. Bunu Məhəmməd Füzulinin “Su” qəsidəsi:

*Tinəti-pakini rövşən qılmış əhli-ələmə,
İqtida qılmış təriqi-Əhmədi-Muxtarə su [5, 190].*

Və “Gül” qəsidəsi:

*Çak olub bulmuş səfa badi-səhərdən sanasan,
Baddır Cibrilü qəlbi-Əhmədi-Muxtar gül [5, 194].*

Eyni zamanda Molla Pənah Vaqifin “Bax” rədifli qəzəli:

*Vaqifa, göz yum cahanın baxma xubü ziştinə,
Üz çevir ali-əbayə, Əhmədi-Muxtarə bax!*

bir daha təsdiq edir.

Məhəmməd Peyğəmbərin adının və özünün gözəl olmasını Yunis İmrənin “Adı gözəl, kəndi gözəl Məhəmməd” şeiri təsdiq edir. Eyni zamanda bu şeirdə onun gözəlliyi simvollaşır. Necə ki, “gül” Məhəmməd Peyğəmbərin simvoludur, eləcə də gözəllik onun simvoludur. Beləliklə, gül və gözəllik Məhəmməd Peyğəmbərin simvolu kimi yaşayır. Konkret olaraq Yunus İmrənin “Adı gözəl, kəndi gözəl Məhəmməd” şeirində isə Məhəmməd Peyğəmbərin adının və özünün gözəlliyi vəsf olunur.

*Canım qurban olsun sənin yoluna
Adı gözəl, kəndi gözəl Məhəmməd.
Şəfaət eylə sən kəmtər quluna
Adı gözəl, kəndi gözəl Məhəmməd.*

*Mömin olanların çoxdur cəfası
Axirətdə olur zövqi-səfası
On səkkiz min aləmin Mustafası
Adı gözəl, kəndi gözəl Məhəmməd.*

*Yeddi qay göyləri seyran eyliyən
Kürsünün üstündə çövlan eyliyən
Mirasında ümmətini diləyən
Adı gözəl, kəndi gözəl Məhəmməd.*

*Ol çarıyar onun göyçək yarıdır
Onu sevən günahlardan biridir
On səkkiz min aləmin sərvəridir
Adı gözəl, kəndi gözəl Məhəmməd.*

*Sən haq peyğəmbərsən şəksiz, gümansız,
Sənə uymayanlar gedər imansız,
Aşıq Yunus neylər dünyanı sənsiz
Adı gözəl, kəndi gözəl Məhəmməd [3, 80].*

Dil zövqünə uyğun olan anlayışları bildirən sözləri də bir tələbata çevirərək lüğət tərkibinə gətirir. Məsələn “su” anlayışı təmizliyin bir simvoludur. Ona görə də bu anlayışı bildirən *su* sözü dilimizdə müxtəlif şəxs adlarının yaranmasında iştirak edib. Bundan başqa, bu anlayışı bildirən sözlər də mənşəyindən asılı olmayaraq şəxs adlarının yaranmasında dilin özü tərəfindən qəbul olunubdur. Məsələn, *Abcənnət* (Cənnət suyu), *Abhəyat* (Həyat suyu), *Alsu* (gözəl, qəşəng), *Aysu* (su kimi aydın ay. Ay və su sözündən ibarətdir), *Aysudə* (suda əks olunan ay), *Seyhun* (aşıb-daşan, çöşən, indiki Amudərya çayının qədim adı), *Damla* (bir mayedən ayrılaraq düşən parça halında, kiçik miqdar, qətrə), *Dəniz* (dəniz, su, aydınlıq), *Dəryanur* (nur dənizi, nur dəryası), *Eldəniz*, *Elsu* (ölkənin suyu, bərəkəti, bolluğu), *Firat* (şirin su, Türkiyənin ən uzun çayı), *Göygöl* (səməvi yağış), *Göysəl* (səməvi yağış), *Göysu* (Türklərin yaşadığı bir çox axar suya verilən ad), *Göysün* (Minboğa dağlarından Elbistanın cənub qərbində Seyhan çayına qarışan çay), *Gülabi* (gül suyu), *Gülsu* (gül rəngli su, təzə su) və s.

Dilləri bir-birinə yaxınlaşdıran, onlar arasında əlaqəni genişləndirən komponentlərdən biri də alınma sözlərdir. Bu mənada Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində olan 20 mindən çox ərəb, 11 mindən çox fars mənşəli sözlər dilimizdə özəlləşdirilmişdir. Eyni zamanda bu qəbildən olan sözlər ərəb, fars dillərini doğma Azərbaycan dilinə yaxınlaşdırmışdır. İstənilən bir dil bu cür yaxınlaşma əsasında zənginləşməklə yanaşı, bərkimiş, bütövləşmiş və tam bir sistem yaratmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2016, 269 səh.
2. Adil Rüstəmov. Azərbaycan və Türkiyə şairləri. Bakı, “Qismət” Nəşriyyat–Poliqrafiya və Ticarət LTD, 58 səh.
3. Min beş yüz ilin oğuz şeiri. Antologiya, I kitab. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1999, 912 səh.
4. Nihad Sami Banarlı. Türkçenin sırları. İstanbul, Aralık 2015, 317 səh.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, VII cild, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1986, 484 səh.

**III. Dil və ədəbiyyat
dərslərinin tədrisi ilə bağlı
bəzi məsələlər**

III.1. Dil və ədəbiyyat dərslərinin tədrisində mövcud problemlər

Dil və ədəbiyyat dərslərinin tədrisi ilə bağlı mövcud olan problemlər ora gətirib çıxarıbdır ki, bu dərsləri uşaqlarımız yaxşı öyrənə bilmirlər. Burada hələ xarici dillərin və xarici ölkələrin ədəbiyyatlarının tədrisini ayrıca bir mövzu kimi diqqət mərkəzində saxlamırıq. Bu barədə ayrıca bəhs etməyə ehtiyac vardır. Konkret olaraq milli dilin və milli ədəbiyyatın, yəni Azərbaycan dilinin və Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi nəticə etibarilə müxtəlif problemləri üzə çıxarır. Bu problemlərin bir qismi məktəbəqədərki dövrdə, yəni ailə mühitində özünü göstərir. Belə ki, bəzən ailədəki mövcud dil mühiti uşaqların doğma ana dilini öyrənmək işində çətinliklər yaradır. Ailədə valideynlər – ata, ana övladla ünsiyyəti düzgün qura bilmir. Övladla ünsiyyətdə olmağa vaxt ayırmırlar. Ailədəki uşaqların dil bilgisini artırmırlar. Övladlarının sorğu-sualına şərait yaratmırlar. Uşaqlara bu istiqamətdə heç bir stimül vermirlər. Nəticədə uşaqlar ya özlərinə qapanır, ya da oyuncaqları ilə oynayır, dil mühitinə qoşula bilmirlər. Nəzərə almırlar ki, indi dili öyrənməyin tələbləri və dili öyrətməyin metodikası dəyişibdir. İndi dil konseptlər (anlayışlar) əsasında öyrənilir və öyrədilir. Yəni istənilən bir mühit dil konsepti ola bilər və oradakı məfhumlar, anlayışlar bir-bir öyrədilir. Məsələn, sevgi, vətən, torpaq, fəsil, sinif, məktəb və s. anlayışlarının hər biri konsept kimi çıxış edir. Orada mövcud

olan məfhumların hər biri gözlə görünür və onların adı səslənir, nəticədə qulaqla eşidilir. Söz və qulaq vəhdəti sözü və məfhumu daha yaxşı anlada bilir. Bu zaman istənilən bir dil asan yolla öyrənilir.

Son dövrlərdə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri hər birimizin, o cümlədən uşaqların həyatına, məişətinə geniş daxil olubdur. Əlbəttə bunun əleyhinə deyilik, bu belə də olmalıdır. Ancaq uşaqlar əksər vaxt elmi-texniki tərəqqinin imkanlarından düzgün istifadə etmir, düzgün faydalana bilmirlər. Onlar telefonun, planşetin, kompüterin və digər vasitələrin imkanlarından dil bilgisi almaq istiqamətində istifadə etmirlər. Saatlarla telefondan, planşetdən istifadə edən uşaqlar mənasız oyunlarla vaxtlarını itirir, gələcəkdə onların həyatında mühüm rol oynayacaq bilgilərdən uzaq düşürlər. Bunun üçün elektron resurslarını uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun olan cizgi filmləri, uşaq filmləri, uşaqların başa düşəcəyi ədəbi-bədii materiallarla yükləməli və doldurmalıyıq. Uşaqların istifadə etdiyi elektron resurslarında belə materialların olmaması, yaxud da çox az olması uşaqların dil, ədəbiyyat bilgisinə mənfi təsir göstərir. Dil, ədəbiyyat bilgisi zəif olan uşaqların dil və ədəbiyyat zövqü də aşağı səviyyədə olur. Dili və ədəbiyyatı öyrənmək üçün həm də zövq sahibi olmaq lazımdır. Zövqə sahiblik isə uşaqlıqdan başlayır və bütün ömrü boyu insanı müşayiət edir. Uşaqların məktəbəqədərki dövrü ilə bağlı görüləcək işlərin proqramı, bu proqramın tələbindən irəli gələn kitabların yazılması, metodik vəsaitlərin hazırlanması və bütün bunların hamı-

sının elektron məkanda yerləşdirilməsi günümüzün ən vacib tələblərindən biridir. Bu mənada məktəbə-qədərki dövrlə bağlı Türkiyə alimlərinin gördüyü işləri örnək kimi qəbul etmək olar. Məsələn, Ankara Universitetinin əməkdaşı Neriman Aralın, Qazi Universitetinin əməkdaşları Adalet Kandırın və Münevver Can Yaşarın birgə hazırladıqları “Okul öncəsi eğitim ve ana sınıfı proqramları” kitabının (3) məktəbə-qədər təhsil üçün böyük faydası vardır. Bu kitabda məktəbə-qədər təhsillə bağlı bir sıra məqamlar diqqət mərkəzində saxlanılır. Məsələn, məktəbə-qədərki təhsilin hansı səbəblərlə bağlı önəmli olması, məktəbə-qədərki təhsilin qarşısında duran məqsədin nədən ibarət olması, məktəbə-qədər təhsilin yaxşılaşması üçün hansı işlər görülməlidir, məktəbə-qədərki təhsil dövründə uşaqların özəllikləri barədə, ailənin məktəbə-qədərki təhsilə qatılmasını həyata keçirmək yolları və s. Burada yenə də uşaqlarda şeir, hekayə bacarıqlarının aşılınması yolları diqqət mərkəzinə gətirilir. (3, 113-115) Deməli, ədəbi zövqün məktəbə-qədərki dövrdə formalaşma yolları diqqət mərkəzində saxlanılır. Hətta Türkiyədə bu istiqamətdə olan tədqiqatlar bir az da dərinləşir və öyrətmə prosesində dramın, teatrın, oyunların, əyləncələrin, məsəllərin, baş vermiş hadisələrin və s.-in uşaqların formalaşmasında oynadığı rola xüsusi olaraq yanaşılır. (4) Təbii ki, bunların hamısı ona xidmət edir ki, uşaqlarda ədəbi-bədii zövq formalaşsın, onların dünyagörüşü və mə-nəvi aləmi zənginləşsin. Bunların hamısı birlikdə (kompleks olaraq) mədəni insanı, mədəni vətəndaşı

formalaşdırır. Türklərdə bu istiqamət diqqət mərkəzində saxlanılmaqla, həm də bu sahənin (o cümlədən təhsilin) sözlüyü (lüğəti) hazırlanır. (5) Belə sözlüyün (lüğətin) mövcudluğu bir daha təsdiq edir ki, təhsil (o cümlədən məktəbəqədər təhsil) ən böyük mədəniyyətdir. Eyni zamanda təhsili və bu prosesi qavramaq üçün ona aid olan terminləri öyrənmək, bilgiyə çevirmək lazımdır. Belə olarsa, zövqü olan öyrədici, yəni müəllim həm də zövqlü şagird, tələbə və geniş mənada vətəndaş hazırlaya biləcəkdir.

Uşaqlar valideynlərindən daha çox zəmanəyə bənzəyirlər. Vaxtilə valideynlər – ata, ana və əgər ailədə baba, nənə vardısı, onlar uşaqlara hekayələr, nağıllar danışar, dil və ədəbiyyat zövqünün təməlini qoyardılar. İndi isə uşaqlara nağıl və hekayə danışan valideynlər (ata,ana), o cümlədən baba, nənə ya yoxdur, ya da çox azdır. Belə olan təqdirdə uşaqlarda dil və ədəbiyyat zövqü hardan yarana bilər? Nəzərə alsaq ki, uşaqlar zəmanənin övladları kimi elmi-texniki tərəqqinin həyatımıza, məişətimizə gətirdiyi telefondan, planşetdən istifadə edirlər. Və həmin telefon və planşetlərdə uşaqların dil və ədəbiyyat zövqünü formalaşdıracaq materiallar yoxdur, onda məsələnin nə qədər acınacaqlı olması barədə düşünməliyik.

Vaxtilə uşaqların dil və ədəbiyyat zövqünün formalaşmasında “Keçi”, ”Xoruz”, ”Dovşan” və s. şeirlərin rolu əvəzsiz olmuşdur. İndi elektron resurslarında bu qəbildən olan materialların olmasına ehtiyac böyükdür. Təbiətə, ataya, anaya, heyvanlara, vətənə və s-yə sevgi hisslərini yaradan ədəbi-bədii material-

ların (təbii ki, uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun olmaqla) elektron resurslarında özünə yer alması uşaqlarda dil və ədəbiyyat zövqünün formalaşmasına yardımçı vasitələrdən biridir. Məhz belə yardımçı vasitələrdən istifadə etmək üçün mütəxəssislərin uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun ədəbi-bədii materiallar hazırlamalarına bir zərurət vardır. Heç şübhəsiz ki, elektron resursları üçün belə materialların hazırlanması həm elektron resurslarının faydalı bir mənbə olduğunu təsdiqləyəcək, həm də onların öyrətmə imkanlarının geniş olduğunu göstərəcəkdir. Bundan başqa, elektron resursları dil və ədəbiyyatı öyrədən bir müəllim funksiyasını daşıyacaqdır. İndi elə bir dövrdə yaşayırıq ki, uşaqlar təkcə müəllimdən, kitabdan yox, həm də digər resurslardan öyrənməlidirlər. Bu mənada digər resursların imkanlarını uşaqların tələbatını ödəyən bir səviyyəyə gətirməliyik. Deməli, müasir dünyada müəllimlə yanaşı, kitablar, digər qaynaqlar, o cümlədən elektron resursları öyrətmə imkanlarına malikdir. Öyrətmə imkanı olan hər bir mənbə öyrənənlər tərəfindən, o cümlədən uşaqlar tərəfindən nüfuza çevrilir. Həm də müasir dünyada müəllim də, kitab da, digər resurslar da öyrənmə mənbələri olmaqla, daha çox öyrənmənin yollarını aşılayır. Öyrənmənin yolları nə qədər çox olarsa, bu, öyrətmək prosesini asanlaşdırır. Odur ki, müəllim, kitab, elektron resursları öyrənmənin yollarını aşılayan vasitələrdir. Bu vasitələrin, xüsusilə müəllimin funksiyası indi tamamilə dəyişibdir. Belə ki, müəllim bilikdən daha çox həmin biliyi əldə et-

məyin yollarını aşılayan tərəfdir. Əvvəllər müəllim bilik öyrədən tərəf idi, indi isə biliyi əldə etməyin yollarını göstərən tərəfdir. Müəllim biliyi öyrədən tərəf kimi çıxış edəndə (yəni əvvəlki dövrlərdə) ona daha müqəddəs yanaşılır, ona görə "müəllim çörək yeyirmi, su içirmi, yatırmı" fikri ilə yanaşırdı. Belə olan dövrdə müəllimin işi rahat, özü isə müqəddəs tərəf kimi qəbul edilirdi. Həmin dövrdə resursların azlığı (mənbələrin, qaynaqların, kitabların və s.) da müəllimin sözünə, fikrinə hörmətlə yanaşmaq işini əsaslandırır. İndi biliyi və onu öyrətmənin yolları, vasitələri (mənbələr, qaynaqlar, kitablar, müxtəlif resurslar və s.) o qədər zəngindir ki, müəllimin fikrinə, mövqeyinə əvvəlki kimi müqəddəs yanaşmanın faizi azalıbdır. Ona görə də müasir müəllimin funksiyası daha ağır və çətinidir. Müasir müəllim öhdəsinə düşən vəzifəni yerinə yetirmək üçün minbir yollardan, vasitələrdən, metodlardan istifadə etməyi bacarmalıdır. Əgər müəllim bunu bacarsa, onda onun nüfuzu digər resurslardan, təbii ki, üstün olacaqdır. Bacarmazsa, müəllim nüfuzu digər resursların kölgəsində qalacaqdır. Bu mənada dil və ədəbiyyat müəllimlərinin öhdəsinə düşən vəzifələr daha böyükdür. Dil və ədəbiyyat müəllimləri elə bir işlə məşğul olurlar ki, bu iş olmadan milli təməlin bünövrəsini qurmaq mümkün deyildir. Milli təməli möhkəm olmayan uşaqlar bünövrəsi möhkəm olmayan divarlar kimidir. Milli təməli möhkəm etmək üçün dil, ədəbiyyat müəllimləri gecə-gündüz çalışmalı, yeni yollar və vasitələr aramalı, dili və ədəbiyyatı sevdirməyin bü-

tün imkanlarını üzə çıxarmalıdırlar. Müəllimin, konkret olaraq dil və ədəbiyyat müəlliminin nüfuzu bütün resurslardan üstün olmalıdır. Belə olarsa, müəllimin konkret olaraq dil və ədəbiyyat müəlliminin əvələri nüfuzundan danışmaq olar. Həmin nüfuzdan danışarkən türk ədəbiyyat tarixçisi, böyük fikir adamı Nihat Sami Banarlının bir müəllim dostunun dediklərini xatırlamaq yerinə düşər. Onun hörmətli müəllim dostunun dedikləri belədir: “Gəncliyimdə filan şəhərdə müəllimlik edirdim, ancaq küçəyə çıxmağa utanırdım. Çünki şəhər xalqı xocam deyə keçdiyim hər yerdə məni ayağa qalxaraq salamlardı. Böyüklərin bu hörmət dolu salamları əsasən çox “təbiiyəli” olan uşaqların və gənclərin üzərində dərin təsir buraxır; kiçik, böyük, hər kəsdən gördüyüm sayğı məni xocalığın sevgisi, şövqü və qüruruyla doldururdu”. (2, 193) Nihat Sami Banarlı böyük Türk təbiiyyəsinə danışır, yalnız Allahın hüsurunda ayağa qalxılan yer olan məsciddən və Fateh Sultan Mehmedin xocaları gələn zaman insanların ayağa qalxaraq onları salamlamasından bəhs edir. (2, 193). Bununla belə, xocalara (müəllimlərə) hörmətin indi azaldığını, tələbələrdə və hər bir kəsdə onlara sayğı və sevgi duyğularının azaldığını da etiraf edir. (2, 193). Müxtəlif siyasi, ideoloji dünyagörüşü olan müəllimlərin, xüsusilə dil və ədəbiyyat müəllimlərinin məhrumiyyətləri daha çoxdur. Məsələn sovetlər dövründə mövcud olan ictimai-siyasi və ideoloji münasibət ədəbi-bədii əsərlərə münasibətdə də dərin kök saldı. Bu zaman ədəbi-bədii əsərlərin ideoloji və siyasiləşmiş təhlilləri

əsl ədəbiyyatı usaqlara, gənclərə, geniş mənada oxucu kütləsinə anlada bilmədi. Hətta “Kitabi Dədə Qorqud” dastanına, Məhəmməd Füzuliyə, Şah İsmayıl Xətaiyə və son dövrlərdə Səməd Vurğuna, Süleyman Rüstəmə, Rəsul Rzaya və digərlərinə olan hücumlar siyasi-ideoloji yanaşmadan qaynaqlandı. Əsl ədəbiyyat, bədii material, sənətkarlıq unuduldu. Belə olduğundan uşaqların dil və ədəbiyyat barədə bilgiləri düzgün olmadı. Dil və ədəbiyyat zövqü düzgün olmayan nəsil yetişdi. Dil və ədəbiyyatı nəyin bahasına olursa-olsun siyasi müstəviyə yönəltmək dəb halını aldı. Axı dil və ədəbiyyat zövqünün siyasətə heç bir dəxli yoxdur. Siyasətdən uzaq, siyasətdən kənar əsl sənət əsəri təmiz bir zövqü (dil və ədəbiyyat zövqünü) formalaşdırırsa bilər.

III.2. Sovet dövrü ədəbiyyatının tədrisindəki problemlər

Ədəbi tənqid zövqü formalaşdırmaqdan daha çox siyasətə, ideologiyaya xidmət edib, ədəbi-bədii nümunəni zövq materialı kimi, sənət nümunəsi kimi öyrənməyibdir. Tənqidçilərin, ədəbiyyatşünasların bədii ədəbiyyata, dilçilərin dilə siyasi baxımdan yanaşmaları dil və ədəbiyyatın özünü də, onu öyrənənlərin (uşaqların, gənclərin, geniş oxucu kütləsinin) zövqünü də korladı desək yanılmarıq. Dil və ədəbiyyatı siyasiləşdirənlərin dəyirmanına siyasiləşmiş dil və ədəbiyyat müəllimləri su tökməyə başladılar. Bu

da uşaqlarda, gənclərdə, oxucularda əsl dil və ədəbiyyat zövqünü yox, siyasi zövqü formalaşdırdı. Dil və ədəbiyyatın yaradacağı sənət və sənətkarlıq zövqü kənarda qaldı. Atalar sözlərinə, nağıllara, dastanlara bədii ədəbiyyat nümunəsindən, bədii düşüncənin məhsulundan daha çox siyasi yöndə yanaşıldı. Dil və ədəbiyyat müəllimlərinin bu işdə “xidmətləri” dənilməzdir. Dil müəllimləri siyasiləşmiş, siyasətə xidmət edən cümlələrini təhlil etməklə dil zövqündən daha çox siyasi zövqə xidmət etdilər. Fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik təhlil materialları siyasiləşmiş bədii mətnlərin içərisindən seçildi, eyni zamanda ədəbiyyat müəllimləri ədəbiyyat materiallarını Sovet tənqid və ədəbiyyatşünaslığının tələbləri istiqamətində təhlil etdilər. Burada dil və ədəbiyyat müəllimlərinin günahını yox, dövrün, zamanın, siyasi rejimin onları aciz bir vəziyyətə gətirdiyini söyləmək istəyirik. Bunun acı nəticələri ona gətirib çıxardı ki, Sovet dövrü ədəbiyyatı deyəndə bir çoxları onun üstündən xətt çəkmək istədilər və bu tendensiya indi də davam etməkdədir. Halbuki Sovet dövründə yaranmış ədəbiyyatın özünəməxsusluğu ilə yanaşı, çox dəyərli cəhətləri də vardır. Hətta indinin özündə belə, Sovet dövrü ədəbiyyatı yenidən təhlil və tədqiq olunmalıdır. Əgər belə olarsa, Sovet dövrü ədəbiyyatında çox dəyərli məqamları görmək olar, eyni zamanda Sovet ədəbiyyatını məqsədli siyasiləşdirənlərin siyasi mövqeyi aydınlaşa bilər. Odur ki, dil və ədəbiyyat savaşı dil və ədəbiyyat müəllimlərinin zəhmətinə söykənir. Dil və ədəbiyyat müəllimləri ideologiyanın təsiri

altında yazanların və sovet ideologiyasını vaxtilə təbliğ edənlərin yaradıcılığının üstündən xətt çəkə bilməzlər. Dil və ədəbiyyat müəllimlərinin borcudur ki, Sovet ideologiyasına xidmət edən hər nə varsa, onu ayırd etməyi bacarsın və əsl ədəbiyyata xidmət edən tərəfləri təbliğ etsin, ən azı dərs dediyi auditoriyada yaya bilsin. Burada dil və ədəbiyyat müəllimlərinin çiyinlərinə böyük yük düşür. Ona görə ki, qeyri-peşəkarlar dövrün, zamanın dəyişməsindən sui istifadə edərək bütünlüklə sovet ədəbiyyatını inkar edirlər. Qeyri-peşəkarlar bunu asan bir yol kimi seçir, nə özlərini, nə də cəmiyyəti Sovet ədəbiyyatı barədə düşünməyə yönəltmirlər. Belə olduğu təqdirdə, dil və ədəbiyyat müəllimləri Sovet dövründə yaranmış və Sovet ədəbiyyatı adı ilə tanınan ədəbiyyatı məsuliyyətlə təhlil etməli, cəmiyyətə, xüsusilə, dərs dedikləri şagirdlərə, tələbələrə düzgün təqdim etməlidirlər. Bir daha qeyd etmək istəyirik ki, Sovet dövründə yaranmış ədəbiyyatda zərərli nümunələr var, ancaq belə bir hal bütövlükdə bu dövrün ədəbiyyatının inkarına xidmət etməməlidir. Bu dövrdə yaranmış ədəbiyyatda həm də əsl ədəbiyyata xidmət edən kifayət qədər nümunələr var. Onları mənfi tendensiyalı nümunələrdən ayırd edib düzgün qiymətini vermək lazımdır. Dil və ədəbiyyat müəllimləri ədəbiyyatın tarixi ilə bağlı zəngin, hərtərəfli biliyə malik olmalı və zamanın sınağından keçən, eləcə də keçməyən ədəbiyyatı ayırd etməyi bacarmalıdırlar. Dil və ədəbiyyat müəllimləri dərs dedikləri şagirdləri, tələbələri başa salmalıdırlar ki, əgər oxucu oxuduğu əsərdən bir fayda, xeyir

götürürsə, onu zərərli əsər hesab etmək olmaz. Zərərli əsər odur ki, onun oxucuya heç bir xeyri, faydası olmur. Bir sözlə, məktəb deyilən müqəddəs bir yerdə Sovet dövründə yaranmış ədəbiyyat zərərli ədəbiyyatdır, onun xalqımıza heç bir aidiyyəti yoxdur, bu ədəbiyyat başdan ayağa qədər ideologiya üzərində qurulmuş ədəbiyyatdır və s. kimi fikirləri təbliğ etmək olmaz. Əksinə, məktəblərdə, təbii ki, dil və ədəbiyyat dərslərində Sovet dövründə yaranmış ədəbiyyatın reallıqlarını, imkanlarını, zərərli və faydalı tərəflərini bir-birindən ayırmaqla öyrətmək lazımdır. Bunun üçün dil və ədəbiyyat dərslərində, orta və ali məktəb dərslərində bu məsələ öz yerini düzgün tapmalı, öz yerini düzgün tutmalıdır. Nəzərə alsaq ki, bizim bu məsələləri ayırd etməyə kifayət qədər imkanımız vardır. Belə ki, orta məktəblərdə dil və ədəbiyyat dərslərindən əlavə, ali məktəblərdə filologiya fakültələri mövcuddur ki, burada bütün problemlə məsələlərin incəliklərinə qədər öyrənilməsinə imkan və şərait kifayət qədərdir. Yəni filologiya fakültələrində dil və ədəbiyyat müəllimləri kimi yetişəcək mütəxəssislərin hərtərəfli hazırlanmaması mümkün deyildir. Ona görə də kifayət edə ki, dil və ədəbiyyat müəllimləri dil və ədəbiyyat dərslərinin məzmununa, eləcə də tədrisinə məsuliyyətlə yanaşsınlar. Orta məktəbin dil və ədəbiyyat dərsləri ilə ali məktəblərin dil və ədəbiyyat dərsləri arasında rabitə, əlaqə itməsin. Buna görə də orta məktəbin dil və ədəbiyyat dərslərinin məzmununu nəzərə almaqla ali məktəblərin dil, ədəbiyyat dərsləri yazılmalıdır. Ali məktəblər-

dəki dil və ədəbiyyat dərsləkləri orta məktəblərin dil, ədəbiyyat dərsləklərinin məzmunu üzərində təkmilləşməli və genişlənməlidir. Ədəbiyyat dərsləklərinə ədəbiyyatımızın tarixində oturuşmuş yazıçılar, şairlər daxil olmalıdır. Dil dərsləklərindəki mətnlər ədəbiyyat tariximizdə oturuşmuş yazıçı və şairlərin əsərlərindən seçilməlidir. Belə tənqidçilər, ədəbiyyatşünaslar, dilçilər öz aralarında ayrı-ayrı şair və yazıçılara (xüsusilə də Sovet dövrü şair və yazıçılarına) düzgün qiymət vermə bilmirlərsə, onları yerli-yersiz suçlayırlarsa, bunun nəticəsində onları ədəbiyyat dərsləklərindən çıxarırlarsa, deməli, hələ bu barədə düşünməyə, eyni zamanda dil və ədəbiyyat dərslərinin, həm də bu fənlərin problemlərindən danışmağa dəyər.

Ali məktəblərdə filologiya fakültəsinin, daha sonra magistratura, doktorantura pilləsinin mövcudluğunu və mütəxəssislərin bütün ömürlərini bu işə sərf etməsini nəzərə alsaq, deməliyik ki, dil və ədəbiyyat fənlərinin dərinliklərini, incəliklərini öyrənməyə kifayət qədər imkan var. Azərbaycan dilinin özü bir mədəniyyət, təfəkkür və bədiyyat dili kimi ədəbiyyatımızı dərinləndirən öyrənməyə şərait yaradır. Ancaq gərək dilimizi və ədəbiyyatımızı anamızın südü kimi qəbul edək. Ana südü uşaq üçün nədirsə, doğma dil və ədəbiyyat da millətin hər bir övladı üçün odur. Ona görə də uşaq ana südünü ağzında necə dadırsa, doğma ana dilini və ədəbiyyatını da eləcə dadmalıdır. Bu mənada yenə də qeyd etmək yerinə düşər ki, Sovet dövründə yaranmış ədəbiyyatın üstündən xətt çəkməyə haqqımız yoxdur. Bu

dövrdə yaranmış ədəbiyyatı ana südümüz kimi dadmalıyıq, yaxşı və pis tərəflərini bir-birindən ayırd etməliyik, yaxşı cəhətləri təbliğ etməli, pis cəhətləri isə ibrət dərsinə çevirməliyik. Bunu da unutmaq olmaz ki, Sovet dövründə yaranmış ədəbiyyatın siyasi-ideoloji cəhətlərinə aydınlıq gətirməklə yanaşı, sənətkarlıq tərəflərini də diqqətdən qaçırmamalıyıq. Hansı dövrdə yaranmasından və hansı ictimai-siyasi ideologiyaya xidmət etməsində asılı olmayaraq, istənilən bir bədii əsərin sənətkarlıq tərəfini açmaqla insanlarda bədii zövqün formalaşmasına da çalışmalıyıq. Yəni ədəbiyyatın, o cümlədən istənilən bədii əsərin ictimai-siyasi, ideoloji cəhətləri ilə sənətin tələblərinə cavab verməsini, sənətkarlıq məsələlərini bir-biri ilə qarışdırmamalıyıq. Bax bu mənada da Sovet dövründə yaranmış ədəbiyyatın ideoloji tərəfləri ilə sənətkarlıq tərəfləri bir-birinə qarışdırılır, daha doğrusu, ideoloji tərəf şişirdilir, sənətkarlıq tərəfi isə unudulur. Bunun özü də ədəbiyyata (konkret desək, Sovet ədəbiyyatına) birtərəfli qiymət verməkdir. Məhz bu cür qiymət ədəbiyyatın əsl qiyməti ola bilməz. Ona görə də ədəbiyyatın özünün ictimai-siyasi və ideoloji mübarizəsi ilə bədii, sənətkarlıq xüsusiyyətləri fərqli-fərqli anlayışlardır. Bu mənada ədəbiyyat ictimai-siyasi, ideoloji mübarizə ilə yanaşı, ədəbi-bədii və sənətkarlıq mübarizəsi də aparır. Yəni ədəbiyyat geniş mənada savaşıq. Bu savaşıqda istənilən bədii əsərin ideoloji tərəfi (əgər varsa) ilə sənətkarlıq tərəfi bir-birindən ayrılır. Bu mənada Sovet dövründə yaranmış ədəbiyyatın ideoloji tərəfi bizi təmin etməsə də,

ancaq sənətkarlıq tərəfi oxucuda sənət zövqünü, bədii zövqü formalaşdırma bilər. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu gün dünyada dil, din, mədəniyyət və s. savaşları gedir. Bu savaşların hər birinin siyasi tərəfləri ilə yanaşı, dəyər rolunu oynayan tərəfləri də var. Tarixi təcrübə göstərir ki, bəzən (və əksər vaxt) siyasi tərəf məqsədli şəkildə dəyər rolunu oynayan tərəfdən qabağa keçir. Belə olanda əsl həqiqət kölgədə qalır, təhrifli yanaşmalara meydan verilir. Təhrifli yanaşmaların çoxalması əsl həqiqətin savaşmasına imkan vermir. Bir sözlə, təkcə dil və ədəbiyyat savaşında deyil, həm də mədəniyyət, din savaşlarında da bu hal özünü göstərir. Ona görə də bütün savaşları düzgün aparmaq üçün savaş aparanların peşəkar zövqə malik olmaları əhəmiyyətli rol oynayır. Dil və ədəbiyyat savaşında sənət, sənətkarlıq məsələləri ön plana keçməli, dil və onun yaratdığı ədəbiyyat sənətkarlıq baxımından bayraq kimi, vətən kimi qorunmalıdır. Dünyanın hər bir milləti mədəni səviyyəsinə görə dilinə və ədəbiyyatına borcludur. Mədəni səviyyə, eləcə də milli mədəni səviyyə dilin və ədəbiyyatın apardığı savaşın sayəsində mövcuddur. Dil və ədəbiyyat mövcud mühitin, şəraitin içindən keçir, nəticədə mövcud mühitin, şəraitin savaşları ilə üz-üzə qalır. Dil və ədəbiyyatın savaşı olmazsa, onda dil və ədəbiyyat (milli dil və ədəbiyyat) yaşaya bilməz. Bu cür savaşın sayəsində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ərəb, fars müqavimətindən keçə bilməmiş və hal-hazırda müasir dünyanın dil və rəqabət müqavimətinə cavab verə bilər.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bütöv bir orqanizmi kimi yanaşmaq lazımdır. Onun bütün dövrlərinin təfərrüatlarına varmaqla öyrənmək və gənc nəsle öyrətmək lazımdır. Biz onun Sovet dövrünü qəbul etməməklə ədəbiyyat tariximizin bütövlüyünü qırmış oluruq. Bəzən hətta yanlış olaraq fars dilində yazanların yaradıcılığını da ədəbiyyat tariximizin tərkib hissəsi kimi qəbul etməyənlər var. Belə mövqedə olanlar Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin bütövlüyünü bilərəkdən və ya bilməyərəkdən dağıdırlar. Halbuki fars dilində yazmağın, eləcə də Sovet dövründə Sovet ədəbiyyatının yaranması səbəbləri gənc nəsle, ədəbiyyat tarixini öyrənənlərə aydınlaşdırılmalı, izah olunmalıdır. Əgər belə olmasa, onda gənclik və gələcək nəsil ədəbiyyatımıza, onun tarixinə dərindən bağlanmayacaqdır. Ədəbiyyat tariximizdə mövcud olanları olduğu kimi öyrətmək doğrunu öyrətmək deməkdir. Ancaq bu çətinliklərdən qaçaraq ədəbiyyatımızın (ədəbiyyat tariximizin) siyasi, ideoloji tərəflərini öyrətməmək yanlış öyrətməkdən başqa bir şey deyildir. Bu da nəticə etibarilə ədəbiyyat tariximizin tamlığına xələl gətirəcək, eyni zamanda gənc nəsle ədəbiyyat tariximiz barədə natamam bilgiler verəcəkdir. Dil və ədəbiyyat müəllimləri bu incə məqamları ciddi şəkildə nəzərə almasa, onda dünyagörüşü, mədəniyyəti, biliyi yarımçıq olan nəsil yetişəcəkdir. Tariximizin uğurları və uğursuzluqları bizə aid olduğu kimi, ədəbiyyatımızın uğurları və uğursuzluqları da bizə aiddir. Onların hər ikisini öyrətmək, onların hər ikisindən ibrət dərsi götürmək doğru bir yoldur. Bir

sözlə, tariximizə, dilimizə, dinimizə, ədəbiyyatımıza yiyə durmaq, sahib çıxmaq özümüzü təsdiqimizdir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrədilməsində bir çətinlik də fars dilində yazılmış ədəbiyyatın, o cümlədən klassiklərin öyrədilməsidir. Təbii ki, ədəbiyyat tariximiz tarixi ardıcılıqla öyrədilir. Qədim dövrdən başlayır və müasir günümüzdə qədər gəlib çıxır. Bu zaman orta məktəb uşaqlarının qədim və orta əsrlər ədəbiyyatını öyrənmələri çətinliklərlə qarşılaşır. Məsələn, Füzulini, Nəsimini, Q.Bürhanəddini və digərlərini öyrənmək o qədər də asan deyildir. Ona görə də daha yaxşı olar ki, ibtidai siniflərdə onların yaradıcılığının motivləri əsasında uşaqların anlaya biləcəyi hekayələr, materiallar verilsin. Belə olarsa, uşaqlar bu cür təməl üzərində Nəsimini, Füzulini və digərlərini daha yaxşı öyrənə bilərlər. Müqayisə üçün Türkiyədə mövcud olan yaxşı bir ənənəni qeyd etmək yerinə düşər. Belə ki, türklər sufizmi yaxşı öyrətmək üçün klassiklərin və böyük ustadların fikirləri əsasında kiçik hekayələrlə ən çətin ədəbi-bədii mətləbləri oxucuya (xüsusilə uşaqlara) aşılaya bilirlər. Məsələn, Cəlaləddin Ruminin, Fəridəddin Əttarın, Əhməd Yəsəvinin, Bahəddin Nəqşbəndinin, Bəyazid Bistaminin, Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin, İdris Şahin və digərlərinin müdrik fikirləri kiçik hekayələr vasitəsilə oxuculara (o cümlədən uşaqlara) çatdırılır. (1) Bu da insani keyfiyyətlərin formalaşması ilə yanaşı, sufizmin (təsəvvüfün) nə demək olduğunu, mahiyyət və məzmununun nədən ibarət olduğunu oxucuya təlqin edə bilir.

Dil, ədəbiyyat müəllimləri dilə, ədəbiyyata sevgini aşılamaqla tariximizə, mədəniyyətimizə, dinimizə, milli dəyərlərimizə bağlılığı və məhəbbəti gücləndirə bilər, uşaqlara gənc nəsələ lazımlı olan açarı vermiş olurlar. Uşaqlar, gənclər isə həmmən açar vasitəsilə bütün sirləri və tilsimləri açar bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Sufi hekayələri. Bakı, “Altun kitab”, 2016, 256 səh.
2. Nihat Sami Banarlı. Türkçenin sirləri. İstanbul, Aralık, 2015, 317 səh.
3. Doç.dr. Neriman Aral, dr. Adalet Kandır, uzm. Münevver Can Yaşar. Okul öncəsi eğitim və ana sınıfı proqramları. İstanbul, 2000, 197 səh.
4. Prof.dr. Neriman Aral, Doç. dr. Gülen Baran, uzm. Şenay Pedük, uzm. Serap Erdoğan. Eğitimde drama. İstanbul, 2003, 144 səh.
5. Özcan Demirel. Eğitim sözlüğü. Ankara, 2005, 236 səh.

**IV. Dilin praktik və
mövcud imkanlarını
pozmaq olmaz**

IV. 1. Millətə və dilə sevgi nümunəsi

Millətində, dilinə bağlı dilçi alimlər dillə əlaqəli gördükləri hər işi böyük sevgi və məhəbbət hissi ilə yerinə yetirirlər. İnamlı və inadla yorulmadan, usanmadan millət, dil naminə gördüklərindən həzz alırlar. Millətinin və dilinin qayğısına qalanları millətin özü də ucaldır. Doğrudan-doğruya millətində və dilinə xidmət edənlərin xidmətinin müqabili millətin onları ucaltmasıdır. Böyük və uca olmağın ən vacib yollarından biri millətə və dilə olan diqqətdən, qayğıdan keçir. Belə bir qayğıyı göstərənlərdən biri də Mustafa Kamal Atatürk olmuşdur. O, inamlı millətində və millətinin dilinə qayğı göstərmişdir. Türk dilində özünü künləşdirmə işini aparmış, bu istiqamətdə olan xatirələrini qətiyyətlə həyata keçirmişdir. Dildə olan islahatları həyata keçirmək üçün “Günəş Dil Nəzəriyyəsi”nə bağlanmışdır. “Günəş Dil Nəzəriyyəsi” 1936-1938-ci illərdə Türk Dil Qurumunun sevdiyi və inandığı nəzəriyyələrdən biri olmuşdur. Türk Dil Qurumu “Günəş Dil Nəzəriyyəsi”ni türk dili məsələlərinin həllində ən işıqlı yollardan biri hesab etmişdir. Bu nəzəriyyə türk dilinin ən qədim dillərdən biri olması fikrində olmaqla yanaşı, ən qədim dövrlərdən bəri başqa dillərə söz vermək imkanında olduğu qənaətinə gəlmişdir. Hətta başqa-başqa dillərə verdiyi sözləri bir müddətdən sonra həmin dillərdən götürərək yenidən istifadə etdiyi qənaətini də qəbul etmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə, türkləşmiş hər bir söz (türk

dilinə daxil olmuş, türk dilinin qayda-qanununa uyğunlaşmış hər bir söz) türkcədir, türk dilinə aiddir. “Günəş Dil Nəzəriyyəsi”nin əsas məqsədi türk dilini qorumaq və inkişaf etdirmək olmuşdur. Bundan başqa, türk dilinin lüğət tərkibindəki ərəb, fars, fransız və digər dillərə məxsus sözlərin türkcə olduğunu sübuta yetirmək missiyasını daşımışdır. Mustafa Kamal Atatürk bununla da türk dilini “təbii yolu”na gətirmək istəyində bulunmuşdur. Onu da qeyd edək ki, onun apardığı dil inqilabını alimlər, ziyalılar eyni şəkildə başa düşməmişlər. Bəziləri anlaqlı yanaşsalar da, bəziləri isə pozucu mövqedən yanaşmışlar. Bu mövqelərin hamısını Mustafa Kamal Atatürk dərin-dən başa düşmüş, ona görə də millətin ruhunu, inamını zədələmədən türk dilini qorumağa, inkişaf etdirməyə çalışmışdır. Mustafa Kamal Atatürk yaxşı bilirdi ki, türk dilində oyunbazlıq edənlər, daha doğrusu, türk dilini təbii yolundan çaşdıranlar az deyildir. Ona görə də o, türk dilinin yaxasını bu oyunlardan qurtarmaq üçün bütün gücünü səfərbər edirdi. Hətta dil alimləri ilə müzakirələr aparırdı. Bu müzakirələrdən biri barədə Yəhya Kamal danışmış ki, Atatürkün süfrəsinin başında əyləşmiş Rum ləhçəsi ilə danışan bir dil alimi özünü göstərmək üçün ayağa durub, yüksək bir səslə danışmağa başlamışdır. Və Atatürkə demişdir ki, paşam, bu türkcə yaman bir dildir, bu dildə nə söz axtarsan tapmaq olur. Atatürk isə onun dediklərini bir də dilə gətirməsi üçün soruşur ki, necə? Həmin dil alimi dediyini bir də təkrar edir ki, bu türkcə yaman bir dildir, bu dildə nə söz axtarsan

tapmaq olur. Atatürk yenə də deyir ki, necə?, necə? Dil alimi dediklərini bir də təkrarlayır. Beləliklə, Atatürk dil aliminin fikirlərini bir neçə dəfə təkrar etdikdən sonra yumruğunu stola vurur və zarafatcıl hiddətlə “bunu sübut edin!” deyərək qışqırır: Deyir ki, sözlə gəmi idarə etməyin. Onu da deyir ki, “Sizə görə bir söz tapacam deyə mənim göbəyim çatlayır!” (1, 103-104). Beləliklə, Mustafa Kamal Atatürk “Dil İnqilabı”nı həyata keçirmək üçün dil alimlərinin, ziyalıların fikirlərini dinləməyə və müzakirə etməyə ehtiyac hiss etmişdir. Hətta o, məclislərin birinə Yəhya Kamalın dəvət olunmasını istəmişdir. Məqsədi ondan ibarət olmuşdur ki, Yəhya Kamal türk dilində yazan və türk dilindən yaxşı istifadə edən şair kimi dil savaşında müəyyən bir vəzifəni, missiyanı yerinə yetirsin. Ancaq Yəhya Kamal bu dəvətin müqabilində öz təşəkkürünü bildirərək demişdir: “Mənim dildə elmim yoxdur, yalnız belə bir təsəvvürüm vardır. Mən bu təsəvvür ilə baş-başa qalmaq istəyirəm. Məni bağışlasınlar.” (1, 104) Əslində Mustafa Kamal Atatürk də, Yəhya Kamal da bilirdi ki, dil qondarmaçıları bir-biri ilə yarışa girir, sözləri türkcə deyildir deyə dildən çıxarmağa çalışır, təbii türkcəni yolundan azdırırdılar. Ona görə də özlərini gözə soxur, türkləşmiş sözlərin başına oyun açır, həmin sözləri türk dilindən çıxarırdılar. Təsadüfi deyildir ki, günlərin birində Mustafa Kamal Atatürk yenə bir iclas çağırır. İclasda onun çox yaxınında əyləşmiş şairə, yəni Yəhya Kamala şeirlərini oxumaq üçün söz verir. Bunun səbəbini hiss edən Yəhya Kamal yeni

şerlərini və bir neçə qəzəlini oxuyur. Onun şeirlərini və qəzəllərini Mustafa Kamal Atatürk böyük bir zövqlə dinləyir. Sonra isə məclisdəkilərə deyir:

– Bəylər! Baxın, həqiqi və gözəl Türkcə budur!

Mustafa Kamal Atatürk eyni tonda fikrini davam etdirir:

–Yəhya Kamal bəy! Xatırlayırsınız? Sizi dil işlərinə dəvət etdiyim vaxt mənə “Mənim dildə elmim yox, sadəcə təsəvvürüm vardır, icazə verin mən bu təsəvvürüm ilə baş-başa qalım, demişdiniz”. İndi hamımız birlikdə başa düşürük ki, dil davasında siz haqlı çıxdınız. (1, 104-105). Bu zaman Yəhya Kamal deyir:

–Paşam! Sizə qarşı haqlı çıxmaq çox təhlükəli deyilmi?

Mustafa Kamal Atatürk Yəhya Kamalın fikrinə dəki incə məqamı çox yaxşı başa düşmüşdür. Ona görə demişdir ki, sizin (yəni Yəhya Kamalın) o zamanlı düşüncəsi bizi bu gün sevindirir. Doğurdan da Yəhya Kamal “qondarma” islahatçılardan fərqləndi, türk dilindəki islahatlara müdaxilə etmədi. Ancaq türk dilində öz şeirlərini yazdı və sübut etdi ki, türk dilində gözəl yazmaq mümkündür. Bu incə məqamı duyan Mustafa Kamal Atatürk çağırdığı iclasda “qondarma” dil islahatçılarna üzünü tutaraq deyir ki, görürsünüz, bəylər, Yəhya Kamal bəyin təsəvvürü sizin elminizi məğlub etdi. (1, 105) Deməli, Yəhya Kamal “qondarma” dil alimi kimi özünü aparmadı, şeirlərini türk dilinin imkanları çərçivəsində yazdı və bu dilin gözəlliklərini təqdim etdi. O bu işi ilə “qondarma” dil islahatçılarna dərs verdi. Və beləliklə,

Yəhya Kamalın tutduğu mövqe düzgün bir yol olaraq “qondarma” dil islahatçılarının elmini məğlub etdi. AXI “qondarma” dil islahatçıları özlərini göstərmək, gözə soxmaq naminə türk dilini təbii yolundan döndərmək missiyasında bulunurdular. Bir sözlə, dil aliminin, ziyalının, şairin, yazıçının ruhu təmiz olmalıdır. Onların hər biri yazdıqları dildə mükəmməl yazmağı bacarmalıdılar. Mükəmməl yazmaq dilin mükəmməliyini təqdim etməkdir. Bəzən elə olur ki, bəzi ziyalılar mükəmməl yazmaq əvəzinə dildə “qondarma” islahat aparmağın tərəfində olurlar. Nəticədə, dilin təbii inkişafına maneçilik törədirlər. Bu zaman dildə yerində olmayan, mənası qüsurlu görünən sözlər artır. “Qondarma” dil islahatı dilə heç bir fayda verə bilməz. Dildəki hər bir alınma sözün qarşılığını tapmaq, onu qarşılığı ilə əvəz etmək haqsız iddiadan başqa bir şey deyildir. Təbii ki, elm adamları, dil alimləri (dilçilər), ziyalılar dil islahatını “qondarma” bir islahat səviyyəsinə gətirməməlidir. Dilin mövcud imkanlarını qorumalı və inkişaf etdirməlidirlər. Bu mənada Mustafa Kamal Atatürkün “Günəş Dil Nəzəriyyəsi”ni anladan səlahiyyətli elm adamı professor Abdulkadir İnan yazırdı ki, Mustafa Kamal Atatürk *kitab, katib, məktub*_sözlərinin və bu qəbildən olan sözlərin türkcə sayılmasını təqdirəlayiq hesab etmişdir. (1, 107) Bu mövqe Mustafa Kamal Atatürkün “Günəş Dil Nəzəriyyəsi”ndən qaynaqlanma ilə bağlı olmuşdur. Dildəki alınma, əcnəbi sözlərin, xüsusilə də vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərin dildən çıxarılması istiqamətində olan cəhdlər və işlər dilin itti-

ham olunmasından başqa bir şey deyildir. Bütün zamanlarda “qondarma” dil alimləri, ziyalılar, şair və yazıçılar dili bu cür ittiham etməklə dilə xidmət göstərmək istəmişlər. Ancaq onlar hər dəfə dilin təbii imkanlarını və ruhunu incitmişlər. Belələri bəzən təmtəraqlı elmi-nəzəri fikirlərlə dilin praktik imkanlarını üz-üzə qoymuşlar. Dilin praktik imkanı vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərin işlənməsinə ehtiyac hiss edirsə, belə sözləri dildən necə çıxarmaq olar? Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında dərin kök salmış ərəb mənşəli *ab* (“su”; “ərimiş, əzgin”; “göz yaşı”; “şərab” mənalarında), *aba* (“atalar, ata-baba” mənalarında), *abid* (“ibadətlə məşğul olan, ibadət edən” mənalarında), *adəm* (“adam, insan” mənalarında), *adət* (“ənənə, üsul, vərdiş” mənalarında), *adil* (“ədalətli, insafli” mənalarında), *aləm* (“kainat, dünya, yer kürəsi”; “sadə”; “çoxlu”; “xalq, camaat, cəmiyyət” mənalarında) və s. sözləri dilimizin lüğət tərkibindən necə çıxarmaq olar? Yaxud fars mənşəli *agah* (“xəbərdar, vaqif”; “oyaq, ayıq”; “gözüaçıq, ayıq-sayıq” mənalarında), *ah-nalə* (“ah çəkib ağlama, sızlama” mənalarında), *arzu* (“istək” mənasında) və s. sözləri dilimizin lüğət tərkibindən necə çıxaraq? Bu məqamda Rəsul Rzanın bir fikrini qeyd etməmək mümkün deyildir. Rəsul Rza 1939-cu ildə Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının sədri olduğu zaman İttifaq tərəfindən çağırılmış dil müşavirəsində “Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti və gələcək vəzifələri haqqında” adlı məruzəsində demişdir: “Bəzi adamlar ərəb və fars dillərinin təsiri ilə mübarizə pərdəsi

altında dilimizi anlaşılmaz sözlərlə doldururlar. Mən soruşuram: *kasıb, ağıllı, sovqat, fəhlə, fabrik, vaqon, xoruz, dilxor, məktəb, adam, dünya, kolxoz, dəsmal, sovet* və yüzlərlə belə sözləri işlədəndə kim bu sözlərin Azərbaycan sözü olmadığı barədə düşünür? Kim bu sözləri anlamır? Dilin qüdrəti də orasındadır ki, on illər sürən ərəb istilasısı, fars təzyiqi, osmanlı təsirləri altında öz ruhunu saxlamışdır. Xalqımızın ərəblərdən, farslardan, osmanlılardan və başqa millətlərdən aldığı sözləri özünün dil süzgəcindən keçirərək, onları Azərbaycan dilinin ahənginə, qanunlarına uyğunlaşdıraraq elə bir hala salmışdır ki, indi çox çətinliklə o sözlərin ibtidai halını axtarıb tapmaq olar.” (5, 437-438) Bəzən sözlər o qədər dilin ruhuna, təbiətinə uyğunlaşır ki, hətta onların mənşəyi barədə düzgün olmayan fikirlər yaranır. Məsələn, *al* sözü türk mənşəli olduğu halda, onun “hiylə, fırlıdaq”, “yüksək, hündür” mənaları ərəb mənşəli hesab olunur. (2, 12-13) Halbuki, *al* sözü türk mənşəli sözdür. Bu söz ərəb dilində o qədər dərin kök salıb ki, onun mənşəyi barədə fikir fərqliliyi yaranıb. Deməli, vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərin taleyi ilə oynamaq olmaz. Hətta bəzi vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərin dildə qarşılığı varsa, onu işlətmək və bu yolla da dili zənginləşdirmək olar. Məsələn, vaxtilə rus dilindən və rus dili vasitəsilə dilimizə keçmiş *natura, uçastok, mexanizator, mobilizasiya, sort, pozisiya, transport, spekulyasiya, ekipaj, reys, produksiya, korpus, uçot, xormeyster, avariya, prosent, prostoy, komissariat, masştab, realizə etmək, rezümə,*

maşinist, laryok, struktura, instruksiya, populyar, buksir, avariya və s sözlər dildə vətəndaşlıq hüququ qazansa da, onların dilimizdə qarşılığı da olmuşdur. Bir neçəsinə diqqət yetirək. *Buksir – yedək, avariya – qəza, rezümə – xülasə* və s. Azərbaycan dilinin ahənginə, qayda-qanunlarına uyğunlaşmış sözlərin ərəb, fars və eləcə də digər dillərə məxsus olmasını əsas götürərək onların dildən çıxarılması barədə hökm vermək dilin ruhuna, təbiətinə yersiz müdaxilə etmək deməkdir. Bu mənada Hun xaqanı İşbaranın Çin imperatoru Ka-o-tsuya məktubunda maraqlı bir məqam var. Hun xaqanı məktubunda qeyd edir ki, atalarımızdan bizə qalan dilimizi və adət-ənənəmizi dəyişdirməyə cəhd etməyin. Bir zaman çinlilərin hakimiyyətini tanımağa məcbur qalan Hun xaqanı İşbara xan dilinə, adətinə bağlılığını, bunların vazgeçilməz olduğunu söyləmişdir. Bir Türk xaqanı olaraq Çin imperatoru Ka-o-tsuya yazdığı kiçik məktubunda adət-ənənə və milli kimliklərinin dəyişməməsini istəmişdir. Həmin məktub belədir:

“Oğlumu sizə göndərirəm, sarayında qalacaq. Hər il də ilahi soydan gələn atlar göndəriləcək. Hər gün sabahdan axşama qədər əmrinizdə olacam. Fəqət, istədiyiniz kimi geyimlərimizin önünü kəsməyə, çiyinlərimizdə dalğalanan hörükləri açmağa, atalarımızdan bizə qalan dilimizi dəyişdirməyə cəhd etməyin. Sizin adət-ənənə və qanunlarınıza gəlincə, millət olaraq bizim öz adətlərimiz və dilimiz o qədər qədimdir ki, onlara toxunmağa cəsarət edə bilmərik. Bütün millət eyni qəlbi, eyni düşüncəni daşıyır...”

Dildəki sözlər, məhz vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlər lüğət tərkibinə elə pərçim olunubdur ki, onları heç bir hökmlə dildən çıxarmaq mümkün deyildir. Onlar min illər ərzində dilimizin ahənginə və qayda-qanunlarına uyğunlaşıb, şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın lüğət fonduna çevrilibdir. Bu mənada yazıçı Natiq Rəsulzadənin dedikləri yerinə düşür. Yazıçı Natiq Rəsulzadə müsahibələrinin birində dedi ki, anam mənə Puşkinin nağıllarını, Azərbaycan nağıllarını oxuyurdu. Oradakı sözlərdən, fikirlərdən xoşum gəlirdi. Ancaq anam oxuyub qurtardıqdan sonra kitabı elə bərk çırparaq bağlayırdı ki, bəzən mən diksinirdim. Bir gün anama dedim ki, kitabı belə bərk çırpma, oradakı xoşuma gələn sözlər, ifadələr bir-birinə qarışar. Anam isə dedi ki, narahat olma sözlər və ifadələr elə bərk yazılıb ki, onlar bir-birinə qarışa bilməz.

Dil öz imkanları ilə nəyi əldə edibsə, onun hər birini qorumalı və yaşatmalıyıq. Təsadüfi deyil ki, Şah İsmayıl Xətəinin vəsiyyətləri sırasında dilimizin bir əmanət kimi qorunması da özünə yer alıbdir. Şah İsmayıl Xətəinin vəsiyyəti:

Çox çalışdım: Artıq kamala dolmuşdum. Çox əlləşdim – müharibə olmasın, dedim, – olmadı. Budur, Çaldıran döyüşündən 10 il keçib. Hələ bir dəfə üzüm gülməyib, dodaqlarımda təbəssüm olmayıb...

... Ömrün son günlərini yaşayıram... Sizin üçün bu az ömrümdə əlimdən gələni eylədim. Fəthlər edib, parça-parça bölünmüş diyarımızı birləşdirməyə çalışdım. Vətənin bir sıxma torpağını bir ovuc qızıldan,

türk dilimizin bir kiçicik sözünü bir ölçü ləl-cəvahirətdən üstün bildim. Hər ikisinin – Vətənimizin və dilimizin əbədiyyəti üçün.

Nə bacardımsa, onu eylədim. Yaxşı nə başladım-sa, onu göyərdin! Səhvlərimi təkrar etməyin! Sizə vəsiyyətim budur!.. Sizə üç əmanət qoyub ərən babalar: dilimiz, vicdanımız, vətənimiz – can sizin can onlar əmanətədi!

İndi dilin taleyi, problemləri haqqında hamı danışır və bəzən də yazır. Eyni zamanda peşəkar və qeyri-peşəkar fikirlər deyilir və bəzən də yazılır. Hər kəsin dilin təəssübkeşi olması qəbul edilən haldır. Ancaq hər kəsin dil barədə, onun problemləri barədə ideoloqluq etməsi məqbul hal deyildir. Bununla belə hər bir kəsin dil və onun problemlərinə laqeyd qalmaması biganəlikdən uzaq, cəsarətli bir cəmiyyətin formalaşmasına kömək edir. Bu mənada məşhur türk aktyoru Münir Özkulun fikri maraqlıdır: *“Mən məktəbdə oxuyanda bir türk dili müəllimi var idi. Dərsdə danışanları deyil, danışmayanları danlayardı. Bir dəfə o, bu barədə dedi:*

– Uşaqları danışdırmasan və ya danışdığı üçün cəzalandırsan gələcəkdə ya hər şeyə laqeyd qalan, ya da danışmağa cəsarət etməyən bir cəmiyyət yaranacaq. Ya da danışmadığı üçün hər şeyi zor gücünə həll etməyə çalışan bir toplum meydana gələcək”.

Dil həmin dildə danışan hər bir kəs üçün böyük mükafatdır. Əgər biz doğma dilimizdə yaxşı danışır, yaxşı yaza biliriksə, deməli, bizə verilən mükafatın qədrini bilirik. Bu mənada Lev Tolstoyla bağlı bir

hadisəni xatırlamaq yerinə düşər. 1906-cı ilin 8 oktyabr tarixində Lev Tolstoy ona təqdim olunan Nobel mükafatından imtina etdi. Bütün dünyanı bu hadisə şoka salsada və illərlə cavabsız qalsada, o, ölümünə bir il qalmış, yəni 1909-cu ildə nəhayət ki, Nobeldən niyə imtina etdiyini bir cümlə ilə izah etdi: *“Mən əsərlərimi mənə hansısa mükafat verilsin deyə yazmamışam, ona görə yazmışam ki, bəşəriyyət yazdıqlarımdan az da olsa, nəticə çıxarsın...”*

Hər bir kəs bu dünyaya gəlir və gedir. Qalan isə hər bir kəsin yaxşı və pis əməlləridir. Ancaq bunların hamısından fərqli olaraq dil elə bir ictimai varlıqdır ki, danışmağı və yazmağı bacaranlar ona borcludurlar. Fikrimizi təsdiq etmək üçün Nazim Hikmətlə bağlı bir hadisəni xatırlamaq yerinə düşər. Nazim Hikmət Bursa həbsxanasında cəza çəkirmiş. Bir gün Ədliyyə Nazirliyindən bir müfəttiş həbsxananı yoxlamağa gəlir. Həbsxana rəisindən xahiş edir ki, Nazim Hikməti çağırınsın, onunla görüşmək istəyir. Nazimi çağırırlar. Otağa daxil olur. Aralarında qısa söhbət olur. Amma nazirliyin əməkdaşı şairə oturmağı təklif etmir. Söhbətdən sonra:

– *“Gedə bilərsiniz” – deyir.*

Nazim Hikmət qapıdan çıxarkən geri dönür və müfəttişdən soruşur:

– *Ömər Xəyyamı tanıyırsınız?*

– *Əlbəttə. Onu tanımamaq olarmı?*

– *Bəs Ömər Xəyyamın dövründə padşah kim olub, deyə bilərsiniz?*

Müfəttiş bu gözlənilməz sualdan təəccüblənir və cavab verə bilmir. Nazim Hikmət deyir:

– *Görürsünüz, sənətkarı xatırladınız, amma padşahı xatırlamadınız. Vaxt gələcək nə ədliyyə nazirini xatırlayacaqlar, nə də ki sizi. Amma mənim adımlı hər zaman xatırlayacaqlar. Bunu deyib çıxıb gedir. Müfəttiş səhvini başa düşür. Onu çağırırsa da, şair geri dönmür...*

Azərbaycan dilində danışmaqla, dövlətlərarası danışıqları Azərbaycan dilində aparmaqla dövlətimizin nüfuzunu, vətəndaşlarımızın həyat tərzini gücləndirə bilərik. Əcnəbi dillərdə danışmaqla və dövlətlərarası münasibətdə əcnəbi dillərdə danışıqlar aparmaqla dövlətimizin nüfuzunu azalda bilərik. Belə olanda əcnəbilər bizi idarə etməyə çalışırlar. Bizə ikinci, üçüncü kateqoriyalı varlıq kimi baxırlar. Ona görə də ilkin mərhələdə dilimizin nüfuzunu artırmaq üçün düzgün danışmağı və yazmağı bacarmalıyıq. Düzgün danışmaq və yazmaq hər bir vətəndaşın borcudur. Ancaq etiraf edək ki, bu məsələdə ziyalıların, xüsusilə də şair və yazıçıların öhdəsinə daha böyük yük düşür. Təsadüfi deyil ki, zaman-zaman bu yükün nə qədər vacib olduğunu şair və yazıçıların özləri də xüsusilə qeyd etmişdir. Məsələn, hələ 1976-cı ildə görkəmli yazıçı-dramaturq İlyas Əfəndiyevə verilən “Müasir Azərbaycan nəsrinin inkişafı və gələcəyi naminə hansı mühüm cəhətlərə fikir verilməsini istərdiniz?” sualına cavabında o, dil məsələsinə xüsusi önəm vermişdir. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginliyindən, ancaq bunun müqabilində nəsrimizdə bu imkanlardan düzgün istifadə olunmadığına diqqəti yönəlt-

mişdir. O demişdir: “... Azərbaycan ədəbi dili xeyli zənginləşmişdir. Daha büllur, daha obrazlı, daha ifadəli olmuşdur. Şirəsinə Füzulidən, Vaqıfdən, Mirzə Fətəlidən, Sabirdən, ecazkar xalq ədəbiyyatından alan dilimizin poetik gözəlliyi, satirik kəskinliyi xeyli yüksəlmişdir. Lakin təəssüflə deməliyəm ki, nəsrimizdə dilin süniliyinə, sözlərin sağa-sola necə gəldi “xərclənməsi” hallarına, şablona, quruluğa yenə də tez-tez rast gəlirik.” (8, 3) Dildə yaxşı danışan və yazan kəslər dili duymaq qabiliyyəti olanlardır. Dili duymaq qabiliyyətinin özü də bir istedadıdır. Belə istedadların danışmaları və yazıları heç zaman quru, yorucu ola bilməz. Bu mənada İlyas Əfəndiyev demişdir: “Biz heç vaxt unutmamalıyıq ki, dil yazıcının həyatı duymaq qabiliyyətidir, onun istedadıdır. Bu sözləri deyəndə mən heç də dilin sığallı-tumarlı olmasını nəzərdə tutmuram. İstedadlı yazıcının dilindəki kələ-kötürlükdə belə, həqiqi sənədin poeziyası öz ifadəsini tapır. İstedadlı yazıcının dili süni, quru ola bilməz!” (8, 3) İlyas Əfəndiyev ədəbi dilin xalq dilinə yaxın olmasını əsərin poetik təsirini artıran vasitələrdən biri hesab edir. Onun fikrincə, “... hər bir xalqın ədəbiyyatı onun öz ana dilində yaranır. Ona görə də ədəbi dil xalq dilinə nə qədər yaxın, nə qədər doğma olarsa, onun səmimiyyəti ilə nə qədər bağlı olarsa, əsərin poetik təsiri, ifadə tərzində o qədər güclü olacaq (söhbət yenə də istedadlı əsərdən gedir).” (8, 3) İlyas Əfəndiyev Azərbaycan dilinin təmizliyini, imkanlarını diqqət mərkəzində saxlamağı da vacib saymışdır. O demişdir: “Dilimizin təmizliyini daim diqqət mərkəzində saxlamaq hər yazıcının vicdan vəzifəsidir. Dilin gözəlliyi hə-

yatın poeziyası deməkdir, duyğuların gözəlliyi deməkdir. Dilin sərrastlığı yazıçının həyatı düzgün dərk etməsi deməkdir. Onu da unutmamalıyıq ki, Azərbaycan dili ən dərin, ən fəlsəfi fikirləri belə dürüst ifadə üçün hədsiz imkanlara malikdir.” (8, 3) Azərbaycan dilinin təmizliyini diqqəti artırmaq, onun imkanlarından düzgün istifadə etmək bütün dövrlərdə öz aktuallığını qoruyub saxlayır. İndi də belədir, gələcəkdə də bu aktuallıq gündəmdə olacaqdır. Ədəbi dilin şifahi və yazılı qolu onun qoşa qanadlarıdır. Bu qoşa qanadların hər biri tətbiq olunduğu sahələrdə nümunə rolunda olmalıdır. Ancaq nəinki ədəbi dilin yazılı qolu, hətta şifahi qolunun da tətbiqində bir çox vaxt qüsurlara yol verilir. Şifahi ədəbi dilin qayda-qanunları pozulur. Radio və televiziya aparıcılarının dili, səhnə danışığı əksər vaxt nümunə rolunda çıxış edə bilmir. Belə olduğundan yenə də əsas yük ziyalıların, xüsusi ilə də şair və yazıçıların üzərinə düşür. Bu barədə İlyas Əfəndiyev müsahibəsində demişdir: “Səhnə danışığı dilimizin düzgün tələffüzü, ahəngdarlığı, sözlərin yerində, sərrast işlədilməsi üçün bir növ nümunə olmalıdır. Ədəbi dilimizin inkişafında ən mühüm vəzifələrdən biri, əlbəttə, yazıçıların, şairlərin üzərinə düşür. Yazıçı üçün dil onun ürəyinin tərcümanıdır. Ədəbiyyata gətirilən sözü yazıçı elə işlətməlidir ki, o, hamı üçün anlaşılıq olsun. Xalqın ruhu ilə, canlı danışıq dili ilə mayalanmış əsərlər həmişə ümumxalq rəğbəti qazanır.” (9, 3) Nəinki əsərlər (bədi əsərlər), həm də xalqın ruhu və canlı danışıq dili ilə mayalanmış ədəbi dilin şifahi, yazılı qolları ümumxalq rəğbətində sahib olur.

IV. 2. Dildən əcnəbi sözləri, oturuşmuş sözləri çıxarmaq olarmı?

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi minillər ərzində formalaşmış və bugünkü günümüzdə gəlib çatıb. Dilin lüğət tərkibi ilə yanaşı, həmin dildə yazan klassiklərin də dilinin lüğət tərkibi vardır. Lüğət tərkibindəki sözləri təhlil etmək, qruplaşdırmaq, leksik-semantik və qrammatik cəhətdən araşdırmaq mümkün, eləcə də təbii bir haldır. Ancaq lüğət tərkibindəki sözləri dildən çıxarmaq iddiasında olmaq həqiqətə söykənməyən iddiadan başqa bir şey deyildir. Qazi Bürhanəddinin, İmadəddin Nəsiminin, Məhəmməd Füzulinin, Şah İsmayıl Xətəinin və eləcə də digərlərinin dilinin lüğət tərkibindəki sözləri dildən necə çıxarmaq olar? Bu müdaxiləni etmək səlahiyyəti heç kəsə verilmir. Hətta bizim hər birimiz klassik ədəbiyyatı oxuyan zaman mənasını başa düşmədiyimiz arxaik, ərəb, fars mənşəli sözlərlə qarşılaşanda onları dilin lüğət tərkibindən çıxarmaq əvəzinə mənalarını öyrənməyə diqqət ayırmalıyıq. Belə olmazsa, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai və digərləri ədəbiyyat tariximizdə öz ədəbi mövqelərini qoruya bilməzlər. Onların hər birinin müqəddəs ədəbi missiyaları içərisində həm də dövrün dilinin lüğət tərkibini qoruyub saxlaması dayanır. Elə alınma sözlər var ki, onlar hər hansı tarixi dövrün dilində işlənsə də, sonralar dilin lüğət tərkibindən təbii olaraq çıxır. Məsələn, Ə.Haqverdiye-

vin, M.Ə.Sabirin əsərlərində rast gəldiyimiz və o zamankı ədəbi dilimizdə özünə haqq qazanmış ərəb-fars sözlərinin, ifadələrinin bir qismi indi ədəbi dilimizdə işlənir: *dər həqiqət, zəbani hal, xah-naxah, bilaixtiyar, xülasəyi-kəlam, məlada, bərayi-ehtiyat, təşxis, rənç, mütəhəmmil, ruzşəb* və s. (4, 206-207) Dilin özü təbii şəkildə sözlərə vətəndaşlıq hüququnu verib-verməməyi tənzimləyir. Yazıçıların, şairlərin istifadə etdikləri sözlərin dildə vətəndaşlıq hüququ qazanıb-qazanmamasına imkan yaradır. Məsələn, vaxtilə xalq dilindən, danışiq dilindən Səməd Vurğunun gətirdiyi sözlər indi hamı tərəfindən başa düşülür: *şütümək, köyrək, nisgil, sambal, ilqar, quzey, güney, qəlbi, yığbal* və s. (4, 207) Bu sözlərin indi hamı tərəfindən başa düşülməsinə birinci növbədə dilin özü tələbat və imkan yaradıbdır. Dilin tələbatı ilə gələn və istifadəsinə imkan yaradılan sözlər (dilin özünün imkan yaratdığı sözlər) barədə fikir birmənalı olmalıdır. Onları dilin lüğət tərkibinin halal mülkiyyəti kimi qəbul etmək lazımdır. Təbii ki, burada ərəb və fars mənşəli sözlər də bu qəbildəndir. Bu mənada məsələnin mahiyyətinə vaxtilə çox dəqiq və düzgün yanaşanlardan biri də Məmməd Cəfər Cəfərov olmuşdur. O, dilimizdəki ərəb və fars sözləri barədə “Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin bəzi məsələləri haqqında” adlı 1952-ci ildə dilçilik məsələlərinə aid müşavirədə söylədiyi məruzədə deyirdi: “Bu sözləri (ərəb və fars sözləri – B.X.) nə üçün dilimizdən çıxarıb ataq? Onlar ərəb və ya fars mənşəli sözlər olduqlarına görəmi? Məlumdur ki, Azərbaycan dilindən də

ərəb, fars və başqa dillərə bir çox sözlər keçmişdir. Onda gərək o xalqlar da bu sözləri öz dillərindən çıxarıb atsınlar?! Məsələn, Azərbaycan dilindən fars dilinə *yalqız, yağı, yaylaq, yorğa, yataq, yavaş, yortmaq, yüzbaşı, qamçı, qurultay, qışlaq, topçu, top, tütün, ortaq, arxalıq* və s. kimi bir çox sözlər keçmişdir. Məgər farslar bu sözləri öz dillərindən çıxarıb atmalıdırlarmı?” (10) Məmməd Cəfər Cəfərov öz fikrini davam etdirərək dilin təmizliyi uğrunda mübarizə məsələsinə də aydınlıq gətirir, bunun bir şüar kimi başa düşülməməsini diqqətə çatdırırdı. O deyirdi: “Aydındır ki, əgər biz ümumiyyətlə, dilin təmizliyi uğrunda mübarizə şüarını belə başa düşsək, hər bir xalq gərək başqa dillərdən qəbul edib öz dilinin malı etmiş olduğu, dildə tam vətəndaşlıq hüququ qazanmış olan sözləri tamamilə çıxarıb atsın... Dilimizdə işlənən *sükunət, zülmət, xəyal, kamal, şeiriyyət, idrak* kimi sözləri çıxarıb atmağı təklif edən yoldaşlar bunları hansı sözlərlə əvəz etmək fikrindədirlər?” (10) Görünür ki, bütün dövrlərdə dilin təmizliyi uğrunda mübarizəyə bir qisim adamlar (bəzən bir qisim mütəxəssislər də) düzgün mövqedən yanaşmamışlar. Tarixin bütün dövrlərində yanlış mövqedə olanların fikirləri özünə meydan ala bilibdir. Ancaq hər dəfə bu yanlış təsirin altına düşməyə həm dilin özü, həm də peşəkarların mövqeyi imkan verməyibdir. Bu mənada Məmməd Cəfər Cəfərovun vaxtilə söylədiyi fikri qeyd etmək yerinə düşər. O deyirdir: “Dili təmizləmək, sadələşdirmək onu yoxsullaşdırmaq demək deyildir. Dilimizdə ta qədimdən *ayrılıq* sözü də var,

hicran sözü də. Bəziləri belə zənn edirlər ki, bu iki sözdən birini, məsələn, *hicran* sözünü çıxarıb atsaq dilimizi təmizləmiş olarıq. Dildə addımbaşı təsadüf etdiyimiz *ulduz-səyyarə, ildirim-şimşək, çay-nəhr, külək-rüzgar, od-atəş, tək-tənha, qaranlıq-zülmət, gələcək-istiqlal, təmiz-pak, əyyam-epoxa, müəllim-pedaqoq* kimi yüzlərcə sözlər də bu qəbildəndir. Bu hadisə, əlbəttə, dilimizin lüğət fondunun və xüsusən lüğət tərkibinin zənginliyini göstərir. Onları çıxarıb atmaq, dili təmizləmək deyil, dili yoxsullaşdırmaq, öldürmək demək olardı. İki gözün biri də kifayət edər – deyib, o birini çıxarmağa ehtiyac yoxdur!...” (10) Bir sözlə, düzgün və dürüst mövqe həmişə Azərbaycan dilinin saflığını qorumaq işini düzgün istiqamətə yönəltdir. Nöqsanlı və qüsurly fikirlərin bərkiməsinə, dərinləşməsinə imkan verməmişdir. Yənə də İlyas Əfəndiyevin sözləri yerinə düşür: “Biz dilimizi, onun saflığını, gözəlliyini qorumalıyıq. Onu məhəlliçiliklər, jarqonlar, süni ifadələr alağı basmasına yol verməməliyik. Biz eyni zamanda “arxaikdir”, “kənardan gəlmədir” – deyər artıq xalqın dilinə, ədəbi dilə çoxdan daxil olmuş söz və ifadələrdən də imtina edə bilmərik.” (9, 3)

Millətimizin tarixboyu yetişdirdiyi böyük şəxsiyyətləri böyük fikir sahibləri olmaqla öyrənirik. Böyük fikir, ideya sahibləri bütün dövrlərin sınağından çıxır və bütün dövrlərin tələblərinə cavab verir. Konkret olaraq şair və yazıçılardan söhbət gedirsə, onlar yazdıqları yüksək sənət əsərlərinə görə həm də Azərbaycan dilinə borcludurlar. Azərbaycan dili bütün dövrlərdə şair və yazıçıların bədii təfəkkür imkanları-

nı açma bilibdir. Belə olan təqdirdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərə müdaxilə etmək, onları alınma olduqları üçün dildən çıxarmaq iddiasında olmaq ən azı dilin özü ilə oyun oynamaqdır. Şair və yazıçılar isə dillə oyun oynamayıb, ancaq onun imkanlarından gen-bol istifadə ediblər. Ona görə də şair və yazıçılara, o cümlədən klassiklərin yaradıcılığına dəyər, qiymət vermək dilin özünə verilən qiymətdir. Azərbaycan dilində yazan şair və yazıçılar, o cümlədən klassiklər doğma ana dilinin, həm də millətin təəssübkeşi olmuşlar. Onlar doğma ana dilinin və mənsub olduqları millətin ən həssas övladlarıdır. Məsələn, Məhəmməd Füzuli ərəb və fars dillərində divan yazsa da, həm də ən gözəl və mükəmməl əsərlərini doğma ana dilində yazmışdır. Bununla da o, milli həssaslığını və mənsub olduğu millətə sadıqlığını göstərmişdir. Məhəmməd Füzuli və bu qəbildən olan sənətkarlar dövrün dili olan ərəb, fars dillərində yazmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan dilində yazmaq bu dilin üstünlüklərini göstərməyə çalışmışlar. Məhəmməd Füzuli və bu qəbildən olan sənətkarlar fars dilində çoxlu şeir yazıldığını həm də ənənənin olduğunu bildirdilər. Ancaq Türk dilində (Azərbaycan dilində) şeir yazmaq ənənəsini yaratmağa ehtiyac hiss olunurdu. Bu ehtiyacın nə qədər çətin olub-olmamasından asılı olmayaraq yerinə yetirilməsi milli hissə, milli kimliyə sahiblik tələb edirdi. Odur ki, Məhəmməd Füzuli və bu qəbildən olan klassiklər ərəb və farsdilli oxuculara sərt, tikan kimi görünən türk dilində (Azərbaycan dilində) şeir yazmaq öz

doğma dillərinin, milli dillərinin imkanlarını göstərirdilər. Təsadüfi deyil ki, Məhəmməd Füzuli və bu qəbildən olan sənətkarlar öz istedadları ilə yanaşı, həm də türk dilində (Azərbaycan dilində) yazmaqla üstün mövqelərini qazanırdılar. XVI əsrdə Bağdadda və onun ətrafında dövrün elm dilinin ərəb dili olduğu bir vaxtda türk dilində (Azərbaycan dilində) yazmaq türk milli hissənin və qürurunun ən üstün göstəricisidir. Türk dilində (Azərbaycan dilində) yazan klassik şair və yazıçılarımız əllərini Allaha qaldırıb dua etmiş, Allahdan istəkləri o olmuşdur ki, ərəb və fars dillərinin seyrindən çıxmaq üçün türk dilinin (Azərbaycan dilinin) imkanlarını onlardan əsirgəməsin. Axı Allahın yol verdiyini və yer verdiyini verə biləcək başqa bir varlıq yoxdur. Ərəb, fars dillərinə bərəkət, bolluq verən Allah olmuşdur. Allah bu dillərdə gözəl və aydın yazmağa və danışmağa imkan yaratmışdır. Bu dillərin özünə bir gözəllik vermişdir. Odur ki, belə bir gözəlliyi türk dilində (Azərbaycan dilində) tapmaq üçün Məhəmməd Füzuli və bu qəbildən olan şairlər Allahdan kömək istəmişdir. Məhz Məhəmməd Füzuli türk (azərbaycanlı) olduğu üçün türk (Azərbaycan) dilində yazmaq üçün Allahdan diqqət, mehribanlıq, lütfkarlıq istəmişdir. Məhəmməd Füzulinin Allahdan istəyi, duası türk dilinin (Azərbaycan dilinin) ərəb və fars dillərindən daha üstün imkanlarını üzə çıxarmaq olmuşdur. Allahın köməyi ilə o, istəyinə çatmış, türk dilində (Azərbaycan dilində) mükəmməl yazmağa nail olmuşdur. Türk dilinin (Azərbaycan dilinin) bütün gözəlliklərini türklərlə (azərbay-

canlılarla) yanaşı, ərəblərə və farslara da anlatmışdır. Məhəmməd Füzuli və türk dilində (Azərbaycan dilində) yazan şairlər türk (Azərbaycan) sözlərini elə dəqiq, düzgün istifadə etmişdir ki, bu, nəticədə türk dilinin (Azərbaycan dilinin) ləzzətini, dadını üzə çıxarmışdır. İstənilən bir dildə, o cümlədən Azərbaycan dilində sözlərin cürbəcür mənə qatları vardır. Onların hər birindən yerində, məqamında istifadə etməklə dilin ləzzətini və dadını oxucuya çatdırmaq mümkündür. Azərbaycan dilində elə bir söz yoxdur ki, o dilə dad, ləzzət verməsin. Sadəcə olaraq sözlərin hər birini məqamında və yerində düzgün istifadə etmək lazımdır. Paltarı yaraşdıraraq geyinmək nədirsə, dildəki sözləri də yerində, məqamında işlətmək odur. Yerində, məqamında işlənən söz həm öz mənə qatlarını aşkar edir, həm də işləndiyi cümlənin mənasına dad, duz qatır. İstənilən bir söz təklikdə nominativ funksiya daşısa da, cümlə daxilində mənə qatlarını daha dürüst təqdim edə bilir. Məhz şairlər, yazıçılar bu məqama üstünlük verməklə dilin sözlər vasitəsi ilə imkanlarını açır, onun gücünü və qüdrətini oxucuya çatdırırlar. Odur ki, sözləri yerində və məqamında işlətməmək sözün özünü də, geniş mənada dili də hörmətdən nüfuzdan salır. Dili sevdirən həmin dildə danışan və yazanlardır. Danışan və yazan şəxs hər sözü, ifadəni məqamında işlətməklə danışdığı və yazdığı dilin imkanlarını çatdırır. Bunu bacaranların özləri də sevilir, mükəmməl danışanlar natiq kimi, mükəmməl yazanlar isə görkəmli şair və yazıçı kimi tanınırlar. Təbii ki, mükəmməl danışmaq, mükəmməl

yazmaq üçün dili mükəmməl bilmək lazımdır. Dilin qayda-qanunlarını pozanlar, onun nüfuzunu aşağı salan o kəslərdir ki, onlar dili mükəmməl bilmirlər. Məsələn, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *düşmək* felinin 44 mənası verilibdir. Bu mənalardan hər birinin işlənmə yeri və məqamı vardır. (3, 723-727) *Düşmək* felinin mənalılarına diqqət yetirək:

1. Öz ağırlığının təsiri ilə yerə enmək, yuxarıdan aşağıya enmək, tökülmək. Göydən üç alma düşdü... (nağılların sonu). Paraşütlə düşmə. Qayadan dərəyə iri daşlar düşürdü. – Bu zaman bir bomba düşür uzağa; Dalğa vurub onu sərir torpağa. M.Rahim. Qatır hürkdü. Kiminsə tərkindən xurcun düşdü. Mir Cəlal. // Yuxarıdan enib bir şeyin üzərində dayanmaq. Şəfqət bacısının gözlərindən axıb sifəti aşağı yuvarlanan yaş damcılarının birisi Xasayın üzünə düşdü. Ə.Vəliyev. // Oturduğu, durduğu, ya çıxdığı yerdən aşağıya enmək. Ağacdən düşmək. Pilləkəndən düşmək. Damdan düşmək. – [Salamov Baxşıya:] Daha bu vəzzəriyyəti kimə oxuyursan? Düş aşağı, düş, danışma! C.Cabbarlı. // Dərin bir şeyin dibinə enmək. Dalğın dənizin dibinə düşdü. Quyuya düşmək.

2. Heyvan və ya başqa bir minikdən yerə enmək. Atdan düşmək. Arabadan düşmək. Avtobusdan düşmək. – Onlar şeylərini götürüb qatardan düşdülər. S.Rəhimov. Maşın adamlardan bir az aralı duranda Kələntər saymazyana düşüb yaxınlaşdı. M.İbrahimov. Fəhlələr qayıqdan düşüb buruğa qalxdılar. M.Hüseyn.

3. Ayaq üstə dayana bilməyərək yıxılmaq. Qadın özündən gedib yumşaq divanın üzərinə düşdü.

M.S.Ordubadi. İstidə tərlədim; Soyuqda üşüdüm; Yürüdüm düşdüm; Qalxdım, yenə düşdüm. R.Rza. // məc. Yıxılmaq (bu mənada adətən tərkib halında işlənir). Ayağına düşmək. – Nəbini gören kəndli Nəbinin ayağına düşüb müsibəti söyləyir. “Qaçaq Nəbi”. Gül camalın görüb düşsün torpağa; Bülbülü götürüb əfğana gəlsin. Q.Zakir. Yetməz əlim, nə çarə düşəm xaki-payüvə; Bir-bir deyəm sənə ələmə dərdü möhnətim. S.Ə.Şirvani. // Sərilmək, uzanıb qalmaq, sərələnmək, uzanmaq. Sərvi-qəddin düşübdü xak üz-rə. X.Natəvan. // Bu və ya başqa bir tərzdə yıxılmaq, yıxılıb qalmaq. Üz üstə düşmək. Böyrü üstə düşmək. – [Ağca xanım] üzü üstə döşəməyə düşüb hönkür-hönkür ağladı. Mir Cəlal.

4. Özünü bir şeyin üstünə salmaq, yıxmaq, yaxud bir şeyin üstünə əyilmək. Həcər Mehdinin cənazəsi üstünə düşüb, göz yaşlarını bahar buludu kimi axıdır. “Qaçaq Nəbi”.

5. Sallanmaq, tökülmək. Soltanüşşüəra ... topla-nıb dalına düşən qara zülflərinə, ... bütün surət və simalarına tamaşa edirdi. M.S.Ordubadi. ...Sona da indi dönüb bayaqkı yerində dayanmış, başından siyri-lib çiyinə düşən ağ torunun ipək saçaqları ilə oynayırdı. Ə.Əbülhəsən. // Çox boş olduğu üçün yerində durmayıb aşağı sürüşmək, enmək, tökülmək. Paltar əynimdən düşür. Örpəyi başından düşdü. – Şirəli başını ovuşdurdu. Şalvarı düşürdü. M.Hüseyn.

6. Öz-özünə tökülmək, yerindən çıxıb (qopub) düşmək. Dişi düşmək. Dırnağı düşmək. Divarın bir

kərpici düşdü. Stolun bir qıçı düşdü. – Dişi düşmüş boz öküz qoşulub cöngələrə. (Atalar sözü)

7. Bir yerə gələrək orada müvəqqəti yerləşmək, qalmaq, müsafir olmaq, qonaq olmaq. Türkiyədə harada düşmüşdün? Mehmanxanaya düşmək. Qonaqlar bizə düşmüşlər. – Onlar bu gün düşmüşlər çay üstə; Yırtıq alaçıqda gecələyirlər. A.Səhhət. Bir də pristav və naçalnik gələndə Əminin evinə düşərdilər. N.Nərimanov. “Pirçinar”ın yaxınlığında, qonşuların birisi ilə tanış bir kəndlinin evinə düşəcəkdik. S.Hüseyn.

8. Yağmaq. Bu il bu yerlərə heç yağış düşmədi. – Dağlara qar düşübdü; Üstündən tar düşübdü; Gedərəm, dayanmaram; Yadıma yar düşübdü. (Bayatı). Mərəndə təzəcə qar düşmüşdü. M.İbrahimov. // Qonmaq, çökmək, örtmək. Otların üzərinə şəh düşübdür. Bərk duman düşmüşdü, heç şey görünmürdü.

9. Yönelərək bir yerə, ya bir şeyin üzərinə yayılmaq, enmək, saçmaq, gəlmək. Işıq düşmək. Kölgə düşmək. Ağacların arasından ayın işığı düşür. – Əziz balalar! ...İndi otağın havasında nə olacağını bilmək istəyirsinizsə, gün pəncərədən otağa düşəndə onun [şəfəqinə] diqqət ediniz. N.Nərimanov. Yenicə çırtlayan günəşin ilk şüaları onların üstünə düşmüşdü. Ə.Məmmədخانlı. Görün, bağa-eyvana sərin kölgə düşəndə; O qız yenə oxuyub şən mahnılar çalırımı? Ə.Cəmil.

10. Paylaşdırma, təyinat nəticəsində bu və ya başqa bir yerə təyin edilmək, göndərilmək. İnstitutu bitirmiş həkimlərin ikisi Qazaxıstana, üçü Orta Asiya Respublikalarına düşdü. – Sınıfdə dərslər briqadaları bölünəndə Rübabə Gəldiyevin briqadasına düşdü. Mir

Cəlal. // Bir yerə daxil ola bilmək, yaxud özünü yetirə bilmək, özünü sala bilmək; iştirak edə bilmək, bir yerə olmağa imkan tapa bilmək. Təntənəli iclasa düşə bilmədim. Yeni tamaşaya güclə düşdüm. O, bu il ali məktəbə düşə bilmədi. Müdirin qəbuluna düşdüm.

11. Təsadüfi, ya qeyri-təsadüfi bir şeyin içində olmaq, özünü bir şeyin içində görmək. Tora düşmək. Tələyə düşmək. Həbsə düşmək. – Bəndü zindani-qəmə mü möhnətdən olmuşdum xilas; Ah, kim düşdüm yenə, zülfü zənəxdanın görüb. Füzuli. Axırda Naməlsəm məhəlləsindən bir neçə adam qazamata düşdü. N.Nərimanov. Tələyə də bir zorba siçovul çoxdan düşüb gəbərmişdi. H.Sarabski. // Keçmək, çıxmaq, daxil olmaq. ...Ayaqlarım yalın olduğuna görə, yolun kəsəkləri məni incitdi və mən də üst tərəfdə tapdammış bir cığıra düşdüm. A.Divanbəyoğlu.

12. Başlamaq, yetişmək, gəlib çatmaq. Soyuqlar düşdü. İstilər düşdü. Sərinlər düşdü. Qış düşdü. Axşam (qaranlıq) düşmək – hava qaralmaq, qaralmağa başlamaq. Axşam düşdü, yerə qaranlıq çökdü. A.Divanbəyoğlu. Elə qaranlıq düşmüşdü ki, göz gözü görmürdü. Çomağı götürüb yerimdən sıçradım. A.Şaiq. Axşam qaranlığı düşəndə qoyunun sallanaraq çöldən qayıtması ürəyini açan unudulmaz bir mənzərə oldu. M.İbrahimov.

13. Baş vermək, başlamaq, qopmaq. Dava düşmək. Qarışıqlıq düşmək. Qaçhaqaç düşdü. Səs-küy düşmək. Çaxnaşma düşmək. – Bir neçə vaxt kəndə böyük nizamsızlıq düşmüşdü. N.Nərimanov. Uzun mübahisə və deyişmə düşdü. Mir Cəlal. Deyəsən, ye-

nə gəlhağəl düşdü... S.Rəhman. Səmada, torpaqda düşür qırhaqır; Yerdən alov yağır, göydən od yağır. M.Rahim. // Baş verib yayılmaq. Azar düşmək. – Bir müsəlman kəndinə, müsəlman məhəlləsinə çiçək kimi müalicəsi asan bir uşaq naxoşluğu düşəndə yazıq uşaqlar bir-bir başlayırdılar qırılmağa. C.Məmmədquluzadə. [Üçüncü kəndli:] Bir üç il bundan irəli kəndə “xalyar” naxoşluğu düşmüş idi. Ə.Haqverdiyev.

14. Başlamaq, şüru etmək, girişmək, iqdam etmək. Pırpız Sona çəpik çalır, Molla Abbas düşür oynamağa. C.Məmmədquluzadə.

15. Bərqərar olmaq, meydana gəlmək, olmaq. Sakitlik düşmək. – [Əmi:] Ancaq bir az səbir lazımdır. İşlər hamısı düzələr, barışıq düşər. N.Nərimanov.

16. Çatmaq, yetişmək. Bir azdan [Rüstəm] dərəninin içinə düşdü. S.Rəhimov. Mənim düşdüyüm stansiya balaca bir yer idi. İ.Əfəndiyev. Kəndə axşam düşdüm. S.Rəhman.

17. Dərəcəsi, şiddəti, səviyyəsi, miqdarı və s. azalmaq, əskilmək, zəifləmək, enmək. Suyun səviyyəsi yavaş-yavaş düşür. Havanın temperaturu çox düşmüşdür. // Gücü, qüvvəti azalmaq, üzülüb əldən düşmək, qüvvətini itirmək. // Seyrəkləşmək, zəifləmək. Ürəyinin fəaliyyəti düşmüşdür. Nəbzi düşmüşdür. // Təzyiqi azalmaq. Barometr düşür. Qan təzyiqi düşmüşdür. // Ucuzlaşmaq, aşağı enmək. Qiymətlər aşağı düşmüşdür. Birjada aksiyalar düşdü. // Öz qiymətini, əhəmiyyətini, dəyərini, etibarını itirmək, alçalmaq. Kollektivin nəzərindən düşmək.

18. İtirmək, qeyb etmək, məhrum olmaq. Hörmətdən düşmək. Gözəllikdən (tərəvətdən) düşmək. – Ey bürci-səltənət mahi-ənvəri; Düşməyəsen, görüm, ziyadən səni. Q.Zakir. Çöllərdəki yaşıl əkinlər lazımınca boy atmadan tərəvətdən düşürdü. S.Hüseyn. Onlar ilə tez-tez vuruşmasaq biz; Dava vərdisindən düşərik təmiz. H.K.Sanlı. // Bir hissini keçib getdiyini, yox olmasını bildirir. Həvəsdən düşmək. Könüldən düşmək. – Mən özüm də ziyafətə getmək həvəsindən düşmüşdüm. M.S.Ordubadi. // Məhrum olmaq, əlindən çıxmaq. [Müqim bəy] dünən pristavlıq rütbəsindən düşəndə dayana bilmirdi, bəs bu gün qəza rəisliyindən düşsə necə dayanacaqdı?! S.Rəhimov.

19. Yorğunluqdan, soyuqdan və s.-dən keyimək, üzülmək, tabsız olmaq, taqətini itirmək. Soyuqdan barmaqlarım düşdü. – [Mahmud:] Balta vurmaqdan qollarım düşdü, əllərim suluq-suluq qabar oldu. Ə.Haqverdiyev.

20. Təsadüf etmək, təsadüf olmaq, rast gəlmək, vaqe olmaq. Yolum düşdü, gəldim. Kitab düşdü, aldım. – Baba, bu gün bizim xanəmizdə nadir bir itifaq düşdü. M.S.Ordubadi. [Aydəmir:] Mən bir işə min bir adam qarışdırmaq istəmirəm, işdi düşdü, vuruşduq. C.Cabbarlı. // Keçmək, təsadüf etmək.

21. Bəxtinə çıxmaq, payına çıxmaq, qisməti olmaq. Uduş

22. Nömrəli biletə düşdü. Mükafat kimə düşdü? Püşk ataq, kimə düşərsə, o getsin.

23. Çatmaq, yetişmək, yaxud çatmalı, yetişməli olmaq. Adam başına neçə düşür? Hərəyə üç manat

düşür. – Nurəddin öz-özünə deyir: – Demək ki, mən ölsəm, malım Gülpəriyə düşəsidir... Bu sadə fikri mən indiyə kimi niyə anlamamışam? S.S.Axundov.

24. Xeyri olmaq, xeyir vermək, faydası olmaq, köməyi olmaq, yaxşı təsir etmək, yaramaq. Bu dərman mənə düşür. Dəniz havası xəstəyə yaxşı düşür. Oranın suyu bizə düşmədi. Orduda xidmət etmək ona düşdü. – Düşmədimi o ruh açan, canverici hava sənə? Ə.Nəzmi. // Xoşbəxtlik, rifah gətirmək, şükümlü olmaq. Oraya getmək mənə düşmədi.

25. Uyğun olmaq, uymaq, münasib olmaq, uyğun gəlmək, düz gəlmək, yaraşmaq. Açar qıfıla düşür. // Tutmaq, yaraşmaq, uyuşmaq. [Mayanın] başında paltosunun rənginə düşən ipək yaylıq vardı. M.İbrahimov.

26. Sayılmaq, olmaq, münasib olmaq. Mənim deməyim pis düşər. Bu, heç yaxşı düşmədi. – Mənim ərizə verməyim yaxşı düşməz. Ə.Sadiq.

27. Aid olmaq, üzərində yük olmaq, yüklənmək, üzərində qalmaq. Üzərinə məsuliyyət düşmək. Bütün qayğı onun üzərinə düşmüşdür. İşin çətinliyi bizim üzərimizə düşəcəkdir.

28. Hər hansı bir vəziyyət, şərait və s. içərisində olmaq; uğramaq, düçar olmaq, giriftar olmaq. Bəlaya düşmək. Fəlakətə düşmək. Qaranlığa düşmək. Soyuğa düşmək. Küləyə düşmək. Xəstəliyə düşmək. – [Ələkbər:] Hər kim bu arvadın üzünə baxsa, sill azarına düşər. N.Vəzirov. Çıxılmaz bir uçuruma düşdüyünü anladıqca dərd [Səriyyənin] ürəyini sıxırdı. M.İbrahimov. Ayrı düşmək, aralı düşmək, uzaq düşmək –

uzaqlaşmaq, bir-birini görməmək, əlaqəni itirmək. Təki səndən düşəli ayru, əya ruhirəvan; Gözümün yaşı mənim qətreysi-baran kimidir. Xətayi. Necə ağlamayım mən, ağlamazmı; Bir kəs ki yarından uzağa düşər? Q.Zakir. // Bir hal almaq, bir şəkil almaq. Çimənlərin bədənləri istidən mis rənginə düşmüşdü.

29. Avara-sərgərdan dolaşmaq, gəzmək (bu mənada adətən tərkib halında işlənir). Küçələrə düşmək. Çöllərə düşmək. – [Kərəm:] Oldum xərabəti, düşdüm səhraya; Xərabət əhlinə yol nəyə lazım? “Əsli və Kərəm”. Səbr eyləmədi bu dərdü-dağə; Qatlanmadı, düşdü daşə-dağə. Füzuli. Bu bağda biz ol güli-rəna-dan usandıq; Divanə olub daməni-səhralara düşdük. S.Ə.Şirvani.

30. Bu və ya digər bir hissə qapılmaq, onun həvəsində olmaq, bir şeyin xəyalında olmaq. Niyyətdə düşmək. Həvəsə düşmək. Eşqə düşmək (aşıq olmaq, vurulmaq). – [Kərəm:] Qürbət eldə məlul, məhzun qalmışam; Eşqinə düşəli Məcnun olmuşam. “Əsli və Kərəm”. Düşdü yenə dəli könül gözlərinin xəyalinə. Nəsimi. Nəbi nökrəçiliyin “ləzzətini” gördüyü üçün rəncbərlik etmək fikrinə düşür. “Qaçaq Nəbi”. Neçə ildir ki, [Məhəmmədhəsən əmi] də ömrünün sonunda Kərbəla ziyarəti qəsdinə düşüb. M.İbrahimov.

31. Qabağınca, dalınca, ya yanınca getmək, qoşmaq. Qabağa düş, yol göstər. İrəli düşmək. Dalınca düşmək (izləmək, təqib etmək). Yanına düşmək (yanınca getmək). – [Rəsul:] Düş qabağımıza, bizi apar-gilən qəhvəxanaya. “Aşıq Qərib”. Pişxidmətbaşı və Xacə Mübarək düşdülər qabağa, bir-bir əndərun

otaqlarını göstərməyə şüru etdilər. M.F.Axundzadə. [Fərhad] tez durub özünü bulvara salır, gah o qızın, gah bu qızın dalınca düşürdü. C.Cabbarlı. [Bəbir bəy:] Bəs [Qumru] məni qoyub, yamacın rəncbərinin dalınca niyə düşsün? Mir Cəlal.

32. Bir şey üçün hədəf olmaq (bu mənada adətən tərkib halında işlənir). Qız qayınqudanın, qayınatanın, baldızın, qayınananın hökmünə əsir olar, onların dedi-qodusuna düşərdi. H.Sarabski.

33. Keçmək. Bir əlimə düşəydi... – Biçarə insanlar bir seydi-məzlum və qafil deyillərmi ki, anadan olan gündən təbiət səyyadının çənginə düşür, bir də dünyanı tərk etməklə ondan xilas olurlar? C.Cabbarlı.

34. məc. Özünə fikir verməyəmək, simaca və mə-nən acınacaqlı, düşkün bir hal almaq. Axır zamanlar o, çox düşmüşdür. // Cismən zəifləmək, arıqlamaq; qocalmaq. Atan necədir? Çox düşməyib ki? İ.Əfəndiyev.

35. Vaqə olmaq, yerləşmək. Kənd yolun sağ tərəfinə düşür. Düz baxanda klub sol tərəfə düşür. Arada bir dağ düşüb. – Hər il bu zaman yolun ətəklərinə qədər çadırlar, obalar düşərmiş. Mir Cəlal.

36. Əmələ gəlmək, düzəlmək, salınmaq. Meşədən cığır düşübdür.

37. Sataşmaq, dəymək, görmək. Gözü qarşıdakı adama düşəndə duruxdu.

38. Yayılmaq, eşidilmək. Kəndə küy düşdü. Belə şeyiə düşüb ki... – Nağara-zurna səsi ensiz çayın kənarından ucalıb qalxan sıldırım qayaya düşüb... yatmışları da oyatmaq istəyirdi. Ə.Əbülhəsən. Şəhərə böyük bir səs düşdü. S.Rəhman.

39. Birinci dəfə yem yeməyə başlamaq. Quzu ota düşüb.

40. Düşdükcə şəklində – təsadüf etdikcə, rast gəldikcə. Bizə lazım olan şeyləri düşdükcə ondan bundan və bir parasını pul ilə Quba meydanından aldıq. C.Məmmədquluzadə.

41. Düşəndə şəklində – vaxt, fürsət, imkan olanda, təsadüf gətirəndə, yeri gəldikcə, arabir, ara-sıra, bəzən, gah-gah. Düşəndə bir bizə də gəl. – Düşəndə gah-gah sərəfraz eylə; Saf unutma bu Zakiri, mürvət-di. Q.Zakir. Hər kağızın birinə məşədi iki qəpik, üç qəpik, ya düşəndə bir şahı alır. C.Məmmədquluzadə. [Dərviş:] Mən də düşəndə bir sizin yanınıza gəlib, keçmiş macəralardan nağıl edərəm. Ə.Haqqverdiyev. [Nadir] Məstan bəyin küçəsindən keçməzdə və düşəndə Zeynəbi yalnız arabir kəndin kənarında və ya bulaq başında görərdi. B.Talıblı.

42. Düşsə şəklində – təsadüf etsə, rast gəlsə, imkan olsa. Düşsə, mənə də al. – [Əhməd] cıgırla darılığa doğru gedir, rastına düşsə, Kürün o üzündən uçub dənələnməyə gələn qırqovullardan birini vurmaq istəyirdi. İ.Şıxlı.

43. Nə düşüb, nə düşüb ki şəklində – nə dəxli var, nə aidyyəti var, nə münasibəti var, səbəb nədir (ki), nə səbəbə (görə), nə işinə gərək, dəxli yoxdur, aidyyəti yoxdur. Sənə nə düşüb... Ona nə düşüb... – [Cəmil:] Axı mənə deyən gərək, sənə nə düşüb ki, naşükür adama yaxşılıq edirsən? M.Hüseyn.

44. Bir çox isimlərə qoşularaq, müxtəlif ifadələr düzəldilir: məs.: gözü düşmək, ürəyi düşmək, əldən

düşmək, bərkə düşmək, əl-ayağa düşmək. Düşər-düşməzi olar – nəticəsi, aqibəti bəlli olmayan, yaxud şübhəli olan şey haqqında.

Düşmək felinin bu mənalarını bilmədən səlis danışmaq və səlis yazmaq mümkün deyildir. Deməli, lüğət tərkibindəki sözlərin mənalarını bilmək səlis danışmaq və səlis yazmaq üçün ilkin şərtlərdən biridir.

Türk dilində (Azərbaycan dilində) yazan klassiklərimiz yaşadıkları dövrdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərdən (ərəb, fars sözlərindən) istifadə etmişlər. Onlar fikirlərini aydın və dürüst çatdırmaq üçün dilin lüğət tərkibində olan, vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb, fars sözlərini istifadə etməklə oxucuya Azərbaycan dilinin imkanlarını göstərə bilmişlər. Bu, təbii ki, ərəb və fars dilində yazmaq deyil, vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb, fars sözlərindən istifadədir. Bu, fikrin oxucuya çatmasında, mənanın və məqsədin aydın başa düşülməsində, dilin rahat və axıcı imkanlarını təqdim etməkdə ən asan, eləcə də düzgün yoldur. Türk dilində (Azərbaycan dilində) yazan klassik şairlərimizin ərəb, fars sözlərindən istifadə etməsi o məqsədi güdməmişdir ki, onlar ərəb və fars dillərini bilirlər. O, məqsədi güdmüşdür ki, ərəb və fars sözləri dildə vətəndaşlıq hüququ qazanıbdır. Dildə olan bu sözlərdən (ərəb, fars) istifadə etməmək həmin sözlərin dildən çıxması demək deyildir. Həmin sözlər dilin lüğət tərkibində oturuşmuş sözlər kimi unudulmur və dili tərk etmir. Ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlərlə təkcə klassiklərin yaradıcılığında qarşılaşmırıq, həm də ailədə ata və anaları-

mızdan eşidirik. Bundan başqa, dildə oturuşmuş ərəb və fars sözlərini ərəb və fars dillərini öyrənmək üçün istifadə etmirik. Yaxud da ki onları, ərəb və fars dillərində olan mənbələri oxumaq üçün işlətmirik. Ona görə istifadə edirik və işlədirik ki, fikrimiz aydın, təsirli, güclü olsun. Qurduğumuz cümlələr mümkün olduğu qədər səlisliyini itirməsin. Dil canlı həyatı əks etdirir. Canlı həyatı əks etdirən dilin əksinə gedən “akademik qərarlar”ın özü həmişə iflasa uğrayır.

IV. 3. Dilə yersiz müdaxilə olmaz

Azərbaycan dili ictimai-siyasi və tarixi inkişaf nəticəsində nə qədər dəyişsə də, yenə də öz ənənəsinə, bünövrəsinə kökünə sadıq qalıbdır. Bununla müqayisədə bəzi dillərin tarixində elə hadisələr olubdur ki, ictimai-siyasi və tarixi inkişaf dili kifayət qədər dəyişmiş, onu anlamaq işini çətinləşdirmişdir. Məsələn, Fransada baş vermiş inqilabdan sonra fransız dili o qədər dəyişmişdir ki, Napoleon Bonapart bu dilin keçmiş çərçivəyə qayıtması üçün qərar vermişdir. Ancaq canlı həyatı əks etdirən fransız dili öz keçmiş çərçivəsinə qayıda bilməmişdir. Fransız dilində yeni yaranmış sözlər, ifadələr o qədər çox olmuşdur ki, onlar dilin keçmiş çərçivəsini üstələmişdir. Dili təmizləmək yolunda “akademik qərarlar” vermək istəyənlər barədə 1939-cu ildə Rəsul Rza Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının sədri olduğu zaman İttifaq tərəfindən çağırılmış dil müşavirəsində demişdir: “Böyük Fransa revolyusiyası (inqilabı – B.X.)

zamanında fransız dili o qədər dəyişmişdir ki, Napoleon Bonapart və ondan sonra gələn Fransa padşahları dilin köhnə aristokrat qayda və çərçivələrinə qayıtması üçün xüsusi qanunlar verməyə məcbur olmuşlardır. Lakin canlı həyatı əks etdirən dil geri qayıtmadı. Pol Lafarq yazırdı ki, “XVIII əsrin yazıçıları ölənlərin yatağı qarşısında bir şəfqət bacısı kimi oturub akademik qərarların köməyi ilə bu xəstənin ömrünü uzatmaq istəyirdilər.” Revolyusiya (inqilab – B.X.) dövründə fransız dilində əmələ gəlmiş yeni sözlər, yeni ifadələr o qədər çox idi ki, XIV Lüdoviqin saray adamlarına bu dili anlatmaq üçün o dövrün qəzet və kitablarını tərcümə etmək lazım gəlirdi.” (5, 434-435). Eyni zamanda Rəsul Rza rus dilini fransız sözlərindən təmizləmək istəyində olan bir qrup adamın mövqeyini də tənqid etmişdir. O demişdir: “XVIII əsrin axırlarında Rusiyada bir qrup adam vardır ki, vitse-admiral Şişkovun başçılığı ilə onlar necə olursa olsun, rus dilini fransız sözlərindən təmizləmək istəyirdilər. Karamzin və onun tərəfdarları da rus dilini saf bir hala salmağa çağırırdılar. Onlar rus dilinin kəlisə-slavyan dili olduğunu iddia edirdilər. “*Qaloş*” sözünü atıb “*mokrostub*”, “*bulvar*” sözünün əvəzinə “*qulyat*” sözündən “*qulvar*” işlətmək və bu kimi axmaq iddialar irəli sürürdülər.” (5, 435) Rəsul Rza Azərbaycan dili ilə bağlı təmizləmə işlərini apararlara bir neçə istiqamətdə əsaslı etirazını bildirirdi. Birincisi, onun etirazı azərbaycanca olmayan sözləri Azərbaycan sözləri ilə əvəz etmək istəyənlərə qarşı idi: “... revolyusiyanın (inqilabın – B.X.) ilk illərində bütün azərbaycanca olmayan sözlərin hamısını Azərbaycan sözləri ilə

əvəz etmək istəyənlər vardır. Onlar aeroplana *uçquç*, samovara *qur-qur*, paravoza *buğla gedən* deyir və bu kimi yöndəmsiz sözlərlə dili düzəltmək istəyirdilər.” (5, 435) Ancaq haqlı olaraq xalq da, dilin özü də bu istəkdə olanların mövqeyini qəbul etmədi. İkincisi, Rəsul Rzanın etirazı dili təmizləmək bayrağı altında dilimizə daxil olmuş ərəb, fars sözlərindən imtina edənlərə və yeni sözlərin gəlməsinə etiraz edənlərə qarşı olmuşdur. O demişdir: “Bu adamlar dili təmizləmək bayrağı altında dilə girmiş bütün ərəb, fars sözlərini atmağı təklif edirlər. Yaxud dilimizi saflaşdırmaq pərdəsi altında dili dəmir hasar içinə almaq, ona heç bir yeni sözün gəlməsinə imkan verməmək istəyirlər. Bu təşəbbüslərin hər ikisi ilə burjua fikri kimi mübarizə aparmaq lazımdır. Biz ərəb, fars, osmanlı dillərinin təsiri ilə mübarizə deyəndə, o dillərin vaxtilə dilimizə soxulmuş ruhu ilə mübarizə məsələsindən danışırıq. “Şayani-diqqət”, “hissi-qəblülvüqu” və bu kimi xalqımıza yad olan, xalq tərəfindən mənimsənməmiş, xalqın dilinə girməmiş, dilimizin ruhuna uymamış sözlərin və ifadələrin dildən qovulmasından danışırıq. Bu işdə solçuluq edənlər və məsələnin mahiyyətini anlamayıb Azərbaycan dilini ancaq Azərbaycan sözlərindən ibarət bir dil eləmək istəyənlər zərərli iş görürlər. Dilimizin lazım olmayan gəlmələrlə zibilləndiyindən danışmaq heç də dili qarqıfıl altında saxlayaraq ona heç bir yeni kəlmə və terminin girməsinə yol verməmək demək deyil .” (5, 435) Doğrudan da Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin qəbul etmədiyi sözlərin dilimizə heç bir aidiyyəti yoxdur. Ancaq xalqımızın və dilimizin qəbul etdiyi

sözlərin hər biri dilimizin lüğət tərkibidir, dilimizdə və-təndaşlıq hüququq qazanmış sözlərdir.

Onu da qeyd edək ki, öz sözlərimizlə yanaşı, oturuşmuş alınma sözlər də dildə vərdiş olunmuş lüğət tərkibidir. Vərdiş olunmuş lüğət tərkibindəki sözlərdən istifadə etməmək qəti şəkildə mümkün deyildir. Dil açan körpə uşaq vərdiş olunmuş sözləri eşidir, öyrənir və onlardan istifadə edir. Uşaq üçün gündəlik eşitdiyi, öyrəndiyi və istifadə etdiyi sözlərin mənşəyi maraqlı deyildir. Bu barədə fikirləşmək heç onların ağına da gəlmir. Dilin lüğət tərkibində oturuşmuş, vərdiş olunmuş sözlərin mənşəyi barədə təhlil aparmaq mütəxəssislərin, dilçi alimlərin işidir. Bu cür təhlillərin aparılması isə dildəki oturuşmuş və vərdiş olunmuş lüğət tərkibindən imtina etmək məqsədinə xidmət etməməlidir. Əgər belə bir xidmət varsa, deməli, həmin xidmət dil quruculuğu prosesinə ziyan gətirməkdən başqa bir şey deyildir. Dil quruculuğuna ziyan gətirən məsələlərdən biri də sözləri düzgün yazıb, oxumaq və səlis cümlə qurmaq vərdişinə yiyələnməməkdir. Bütün dövrlərdə sözləri düzgün yazmaq, düzgün oxumaq, səlis cümlə qurmaq və səlis danışmaq gündəmdə olan məsələdir. Dünya dillərinin o cümlədən Azərbaycan dilinin narahatçılığına səbəb olan ciddi problemlərindən biri dil mədəniyyəti qaydalarının pozulmasıdır. Bu qaydaların pozulması şifahi və yazılı ədəbi dildə daha çox müşahidə olunur. Ona görə də şifahi və yazılı ədəbi dil qaydalarını pozanlara laqeyd qalmaq olmaz. Laqeydlik başqalarını da dil qaydalarına əməl etməməyə sürükləyir. Dil insanları millət halında bir-birinə bağlayır. İnsanlar dillərini nə qədər

çox sevirsə, eyni zamanda doğma dillərinin qayda-qanunlarını qoruyursa, bir o qədər də millət olaraq bir-birinə bağlanırlar. Özünə və mənsub olduğu millətə dəyər verməyin bir göstəricisi dilə sevgi, hörmət və sayğıdır. Dilini sevməyən millətini də sevə bilməz. Hər ikisini sevən kəslər üçün vətənin hüdudu millətin övladlarının yaşadığı ərazilərə gedib çatır. Millətin hər bir övladının nəfəs aldığı (yaşadığı) yerlərə gedib çıxır. Belə olduqda vətən anlayışı böyüyür. Millətin hər bir övladının yaşadığı ərazi vətən kimi qəbul edilir. Vətən üçün ən işıqlı yol doğma ana dilindən başlayır. Milli ruh doğma ana dili vasitəsi ilə minləri, milyonları bir-birinə bağlayır. Azərbaycan dili Azərbaycanda yaşayan hər bir millətdə Vətən anlayışını doğmalaşdırır. Yəni Azərbaycan dili Azərbaycanı bu məmləkətdə yaşayan hər bir vətəndaşın vətəninə çevirir. Vətən anlayışı Azərbaycan dili vasitəsilə sevilir. Vətəninin nüfuzu artdıqca Azərbaycan dövlətinin də nüfuzu artır. Azərbaycan dilini bu məmləkətdə yaşayan hər bir vətəndaş öyrənir və sevə-sevə işlədir. Ancaq, bununla belə, Azərbaycan dili bu ölkədə yaşayan etnosların dilinə müdaxilə etmir, heç bir etnosun dilinə kölgə salmaq siyasəti güdmür. Əksinə, etnoslara dil azadlığı verir. Bu gün ləzgilər, talışlar, kürdlər, tatlar, saxurlar, buduqlar, qızırlar və digərləri öz doğma dillərində danışır, adət-ənənələrini qoruyur və yaşadırlar. Bu bir tərəfdən Azərbaycan Respublikasında yaşayan etnoslara yaradılmış dövlət qayğısı, digər tərəfdən isə Azərbaycan dilinin yaratdığı imkandır. Azərbaycan dili bu məmləkətdə yaşayan başqa xalqların dillərinin işləkliyinə imkan yaratmaq gücündə, səxavət-

tində olan bir dildir. Bu həm də Azərbaycan dilinin böyükliyü, başqa dillərə olan saygılı münasibətidir. Uzun illərdir ki, bu cür münasibət əsasında Azərbaycandakı ləzgilər, talışlar, tatlar, kürdlər, saxurlar, buduqlar, qızıllar, eləcə də digər etnoslar öz dillərini qoruyur və yaşadırlar. Dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan etnoslara münasibət birmənalı deyildir. Bəzi yerlərdə etnosların dilinə yasaq qoyulur, etnosların dilinin işlənməsinin qarşısını alırlar. Ona görə də belə bir mövzuya bədi əsərlər həsr olunur. Belə əsərlərdən biri ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatçısı Harold Pinterin (1930-2008) “Dağlı dili” əsəridir. Londonlu Harold Pinterin “Dağlı Dili” əsərinin (pyesinin) məzmunu belədir: Cavan və yaşlı qadın məhbusda olanları görmək üçün həbsxanaya gəlir. Ancaq onlar saat doqquzdan həbsxanada olsalar da, saat beş olmasına baxmayaraq məhbuslarla görüşə bilmirlər. Üstəlik onların üstünə it buraxırlar. İt qoca qadının baş barmağını dişləyir. Bəlkə də qoca qadının baş barmağını xilas etmək mümkün olmayacaq. Bu qadınları həbsxanadakı serjant təhqir edir. Serjant deyir: “Sizin ərhləriniz, oğullarınız, atalarınız, görüşmək ümidilə gizlədiyiniz bütün şəxslər əclafdırlar. Onlar dövlətin düşmənidirlər. Zibildirlər”. Həbsxanadakı zabıt isə qadınlara deyir: “İndi mənə qulaq asın. Siz dağlardan enmisiniz. Məni eşidirsiniz? Diliniz ölü dildir. O, qadağan olunub. Burada sizin dildə danışmaq olmaz! Ərlərinizlə öz dilinizdə danışa bilməzsiniz. İcazə yoxdur. Aydın dır? Öz dilinizdə danışmaq yasaqdır. Bu dil qanunsuzdur. Yalnız paytaxtlıların dilində danışmaq olar. Burada ancaq bu dildə danışmağa icazə var. Əgər dağlı dilində

danışmağa cəhd göstərsəniz, ciddi cəzalandırılacaqsınız. Bu əmrdir. Hərbi əmr. Qanun. Sizin diliniz yasaqdır. O ölüb. Kimsə sizin dildə danışa bilməz. Bu dil yoxdur. Sualınız var?” Cavan qadın isə deyir: “Mən dağlı dilində danışmıram”.

Zabit serjanta anladır ki, cavan qadın dağlı dilində danışmır və o, heç dağlı da deyildir. Sonra Conson adlı cavan qadın ərini görmək üçün həbsxanaya gəldiyini və bu, onun hüququ olduğunu zabitə və serjanta deyir. Zabit bir daha əmin olur ki, cavan qadın dağlı deyildir.

Nəhayət, həbsxanada görüş başlayır. Yaşlı qadın məhbusla görüşür və onunla kənd ləhcəsində danışır. Gözətçi əlindəki zopayla yaşlı qadını dümsükləyir və ona deyir ki, burada kəndli dilində danışmaq qadağandır. Burada şəhər dilində danışmaq lazımdır. Məhbus gözətçiyə deyir ki, yaşlı qadın şəhər dilini bilmir, şəhər dilində danışmır.

Məlum olur ki, yaşlı qadın məhbusun anasıdır. Məhbus görür ki, onun anasının baş barmağını dişləyiblər. Yaşlı qadın məhbus oğluna deyir ki, sənin tiffələrinin (uşaqlarının) gözü yoldadır. Sən qayıdanda görəcəksən ki, onlar sənin yolunu necə səbirsizliklə gözləyirlərmiş. Elə bu anda gözətçi deyir ki, mənim üç uşağım var. Məni zibilə salmayın. Yəni kəndli dilində danışmayın. Məhbus ona deyir ki, mənim də üç uşağım var. Gözətçi elə bilir ki, məhbus onu ələ salır. Ona görə də telefonla serjanta deyir ki, burada bir məhbus onu ələ salır, zarafat edir.

Məhbus anası ilə doğma ana dilində danışmaq istəyir. Ona görə də cavan qadın başı qatır ki, bu imkan

yaransın. Serjant deyir ki, bu cavan qadın məhbusun arvadıdır. Onu darvazadan içəri buraxmaqda düz etməyiblər. Məhbus anasına deyir ki, “Anacan, sən danış. Ana, səninləyəm axı. Eşitmirsən? Mənimlə öz dilimizdə danışa bilərsən”. Araya sakitlik çökür. Məhbus yenə də deyir: “Ana, eşitmirsən? Mən indi öz dilimizdə danışırım axı. Sən eşidirsən? Öz dilimizdə deyirəm! Eşitmirsən bəyəm? Sən məni eşitmirsən?”

Görüş otağında vəziyyət dəyişir. Gözətçi deyir ki, indi qaydalar dəyişib. Növbəti təlimata qədər doğma dildə danışmaq olar. Gözətçi məhbusa deyir: “Ona de ki, öz dilində danışa bilər. Növbəti təlimata kimi danışmaq olar”. Məhbus anasına bunları desə də, anası reaksiya vermir, hərəkətsiz bir haldadır. Elə bu an serjant otağa girir dizi üstə yerə düşmüş məhbusu görüb deyir ki, “güzəştə gedirsən, kömək əli uzadırsan” bunların heç vecinə də deyil. (6, 606-615) Etnoslara və onların dillərinə olan biganəlik o yerə gətirib çıxarır ki, on illər ərzində neçə-neçə etnosun dili ölü dilə çevrilir. Etnoslar və onların dilləri laqeydliyin, biganəliyin qurbanı olur. Dünyada olan ölü dillər barədə düşünərkən dövrümüzə qədər mövcud olan saysız-hesabsız hadisələri xatırlamalı oluruq. Əlbəttə bu hadisələrin hamısını yox. Çünki bu, imkan xaricindədir. Bildiyimiz kimi, tarixdə elə xalqlar olub ki, dilləri də, özləri də nüfuzlu olub. İndi tarix səhnəsindən yoxa çıxıblar. Məsələn, şumer, akkad, elam dilləri kimi. Tarixin belə analogiyaları olub və olacaqdır. Bəlkə də bunu hazırda ən nüfuzlu dil olan ingilis dili barədə də düşünmək olar. Bu düşüncəni 1983-cü ildə ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı almış

Uilyam Qoldinqin Nobel nitqi də təsdiq edir. Daha doğrusu, Uilyam Qoldinqin Nobel nitqi bu düşüncəni daha da israrlı edir. O nitqində deyirdi: *“Mənim dilim ingils dilidir və inanıram ki, bu dili qədim və müasir dillərlə müqayisə etməkdən qorxmayan kifayət qədər şair və yazıçı hələ də var. Amma bu gün palid kimi qolbudaq atıb çox geniş yayılmış bu dil zanbaq kimi kiçik və zərif olan, dar bir məkanda işləyən dilə nisbətən daha çox ziyan çəkə bilər. Bu dil reklam, naviqasiya, elm, rəsmi danışıqlar və konfranslar üçün vasitəyə çevrilərək öz əhatə dairəsini genişləndirib bütüün dünyaya yayılır. Yüzlərlə siyasi partiya hər gün bu dildən istifadə edir. Hər tərəfə baş vurub çox böyük gərginliklər dəf eləyən bu dil olsun ki, bəzən bir qədər də cılızlaşsın. İnsan ingilis dilində fikirləşə bilər ki, o, kiçik, amma məşhur auditoriyaya, yaxud da, olsun ki, öz ailəsinə, ya da dostlarına müraciət edir; bərkədən danışaraq fikirləşir, yaxud yuxuda sayıqlayır. Sonradan isə ona əyan olur ki, özü də fərqi nə varmadan dünyanın böyük bir hissəsini təşkil eləyən auditoriyaya müraciət edirmiş. Bu, qorxulu fikirdir. Həqiqətən də, mən bu il çoxsaylı amerikalı laureatların əhatəsində belə bir müzakirədən zövq alıram ki, Avropanın qərb sahillərində yaşayanlardan dəfələrlə çox olan insan kütləsi mənim ana dilimin müxtəlif çalarlarında danışa bilər, amma hər halda, onlar hamısı əsas ingilis dilinin dialektlərində danışırlar. Şəxsən mən deyə bilmərəm ki, çoxsaylı dialektləri televiziya və süni peyklərin köməyi ilə olduğundan daha böyük sürətlə uzaq məsafədən toplayıb məmmu halında təmsil eləmək ağılasığan işdir, amma*

müəyyən məqamda ingilis yazıçısını milyonlarla insan ya birbaşa, ya da əsasən başa düşür". (7, 18)

Dillərin dialektal variantlarının yaranması həmin dillərin ədəbi dil normalarının unifikasiyası prosesinə mənfi təsir göstərir. Onda normanı müəyyənləşdirmək də çətinləşir. Bu mənada ingilis dilinin dialektal variantları ingilis dilinin vahid ədəbi dil normalarının sabitləşməsinə, anlaşılmasına maneçilik edir.

Təbiətdə Allahın yaratdığı hər bir şey poeziyadır. Gül, çiçək, ağac, kol-kos hər bir şey poeziyadır. Yağışın yağması, küləyin əsməsi, ildırımın çaxması – bunların hamısı poeziyadır.

Gül-çiçək üzərinə arının qonması və şirə çəkməsi poeziyadır. Quşların civiltisi, çəyirtkənin səsi – hamısı poeziyadır. Bir sözlə, təbiətdə poeziya olmayan heç nə yoxdur. Nə varsa, onların hər biri poeziyadır. Quşların uçuşu, çayların axması, balıqların üzməsi poeziyadır. Quşlar çay, göl, dəniz suyunun üzərindən uçarkən bəzən ayaqlarını, qanadlarını suya toxunduraraq uçurlar. Bu zaman onun ayaqlarının, qanadlarının suyun səthinə toxunduğu yerdə suyun rəqslənməsi baş verir. Bu da poeziyadır. Ancaq gərək bunu görə biləsən, duya biləsən. Bu cür mənzərələrin rəssamlar fırça ilə, şairlər sözlə şəklini çəkirlər. Bunların özü də poeziyadır. Ancaq sözlə yazılanlar, çəkilənlər əsl poeziyadır. Əsl poeziya isə sözə, yəni dilə borcludur. Bu mənada Azərbaycan dilində yazılanlara, əsl poeziyaya görə Azərbaycan dilinə borcluyuq. Azərbaycan dilinin imkanları qarşısında acizik.

Ədəbiyyat:

1. Nihat Sami Banarlı. Türkçenin sırları. İstanbul, Aralıq 2015, 317 səhifə.
2. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. 1-ci cild. A-L. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2013, 408 səhifə.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 744 səhifə.
4. Mir Cəlal. Ədəbi tənqid (1931-1974). “Zərdabi-Nəşr” MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi, Bakı, 2018, 520 səhifə.
5. Rəsul Rza. Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti və gələcək vəzifələri haqqında (1939-cu ildə Rəsul Rzanın Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının sədri olduğu zaman İttifaq tərəfindən çağırılmış dil müşavirəsində məruzəsi). – Buludxan Xəlilov. Azərbaycan dili antologiyası. “Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, Bakı, 2013, 648 səhifə.
6. Harold Pinter. Seçilmiş əsərləri. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2010, 632 səhifə
7. Uilyam Qoldinq. Seçilmiş əsərləri. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2010, 640 səhifə
8. Sənət güzəşti sevmir. – “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1976
9. Həyatla daim təmasda. – “Kommunist” qəzeti, 27 dekabr, 1981
10. Məmməd Cəfər Cəfərov. Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin bəzi məsələləri haqqında. – Məmməd Cəfər Cəfərov. Sənət yollarında. Gənclik, Bakı, 1975, 368 səhifə

MÜNDƏRİCAT

I. Dilin möcüzəsi.....	3
<i>I.1. Dil – Azərbaycan dili tükənməyən bir möcüzədir... 4</i>	
<i>I.2. Dilə, dil quruculuğuna qarşı diplomatiya... .. 9</i>	
<i>I.3. Dil – Azərbaycan dili fərdlər arasında birlik yaradır... .. 27</i>	
<i>I.4. Vətənə, dilə aşıqlıq, yaxud sevgi..... 42</i>	
<i>I.5. Azərbaycan dili könül, ürək dilidir, həm də ... .. 49</i>	
<i>I.6. Azərbaycan dili aşıqların dilidir..... 65</i>	
II. Azərbaycan dilinin izdivac, ixrac və idخال imkanları.....	79
<i>II.1. Azərbaycan dilinin izdivac və idخال prosesinə reaksiyası .....</i>	<i>80</i>
<i>II.2. Azərbaycan dilinin izdivac və idخال prosesində gücü .....</i>	<i>84</i>
<i>II.3. İzdivac və idخالın Azərbaycan dilini zənginləşdirməsi .....</i>	<i>89</i>
<i>II.4. Azərbaycan dilinin milli təməllərinin izdivac və idخال prosesində qorunması .....</i>	<i>94</i>
<i>II.5. Azərbaycan dilinin izdivac və idخال prosesində imkanları.....</i>	<i>102</i>
III. Dil və ədəbiyyat dərslərinin tədrisi ilə bağlı bəzi məsələlər	112
<i>III.1. Dil və ədəbiyyat dərslərinin tədrisində mövcud problemlər .....</i>	<i>113</i>
<i>III.2. Sovet dövrü ədəbiyyatının tədrisindəki problemlər .....</i>	<i>120</i>
IV. Dilin praktik və mövcud imkanlarını pozmaq olmaz	130
<i>IV. 1. Millətə və dilə sevgi nümunəsi .....</i>	<i>131</i>
<i>IV. 2. Dildən əcnəbi sözləri, oturmuş sözləri çıxarmaq olarmı? .....</i>	<i>145</i>
<i>IV. 3. Dilə yersiz müdaxilə olmaz .....</i>	<i>163</i>

Buludxan Əziz oğlu Xəlilov

**DİLİN MÖCÜZƏLİ
İMKANLARI**

Operator və texniki redaktor:
Aybəniz Sultanova

Çapa imzalanmışdır: 28.05.2019
Kağız formatı: 84x108 1/32
Həcmi: 11 ç.v.
Sifariş: 236
Sayı: 500

Kitab “ADİLOĞLU” nəşriyyatında
nəşrə hazırlanmış və ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Ə.Salamzadə küç, 9C
Tel.: (050) 593 27 77, (055) 339 75 77
Web: www.adiloglu.az
E-mail: adiloglu2000@gmail.com